29

Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706

Parseh Journal of Archaeological Studies = Vol. 8 = No. 29 = 2024

A Research on the Relief of Fath-Ali Shah's Lion Hunting in Shahr-e Ray

Farideh Kalhor[1]

Type of Article: **Research**
Pp: 295-324
Received: 2023/07/09; Revised: 2023/10/03; Accepted: 2023/10/5
https://doi.org/10.66224/PJAS.8.29.295



Abstract

In the past, there existed a relief known as Fath-Ali Shah's lion hunting in Shahr-e Ray. Regrettably, this precious piece of history has undergone significant damage due to the mining activities of Ray Cement Factory. Presently, only a fragment of this relief is preserved. Since most of this relief is lost, there are many uncertainties about it; For example, the exact location of the relief in Shahr-e Ray remains unknown. Various studies attribute the construction year of this relief to 1246 AH, but its accuracy is still subject to debate. Additionally, there was an inscription surrounding the relief containing poetic verses in Nastaliq script, which have not been deciphered yet. On the other hand, due to the proximity of this relief to Cheshme-Ali's relief, the information related to these two is sometimes mistakenly attributed to the other, causing researchers to make mistakes. This research aims to give a clear picture of this relief and to remove the gaps surrounding it. This research intends to answer the following questions: What was the original location of the relief on Sorsore Mountain and when was it built? What precisely is the content of the poetic inscriptions surrounding it? What alterations has this relief undergone over time, and what has ultimately become of it? This research adopts a descriptive-analytical approach, relying on historical texts and images as primary sources to guide the investigations. Finally, by the primary sources, the location of this relief on Sorsore Mountain is determined. The results show that the poems of the inscription are in praise of Fath-Ali Shah, and the chronogram indicates the year of its construction in 1246 AH. eventually, sometime between 1340 and 1345 SH, due to the explosions of the Ray Cement Factory, this relief was destroyed, and only a fragment of it including the lion's tail and the inscriptions around it remained, which is kept in the museum of the Ray Cement Factory.

Keywords: Rock Relief, Fath-Ali Shah, Shahr-e Ray, Inscription.

1. M. A. in Iranian Architecture Studies, Department of Studies and Conservation of Architectural and Urban Heritage, Faculty of Architecture, University of Tehran, Tehran, Iran
Email: fh_kalhor@yahoo.com

Citations: Kalhor, F., (2024). "A Research on the Relief of Fath-Ali Shah's Lion Hunting in Shahr-e Ray". *Parseh J Archaeol Stud.*, 8(29): 295-324. https://doi.org/10.66224/PJAS.8.29.295
Homepage of this Article: https://journal.richt.ir/mbp/article-1-878-en.html

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*

Copyright © 2024 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT). This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

In the past, there existed two rock reliefs of Fath-Ali Shah Qajar in Shahr-e Ray, one of which has been disappeared. This relief, which is located on the southern part of Sorsore Mountain, is known as "Fath-Ali Shah's lion hunting". An older, probably Sassanid relief had been erased and replaced by the Qajar one. There are many uncertainties about Fath-Ali Shah's lion hunting; For example, the exact location of the relief in Shahr-e Ray remains unknown. Various studies attribute the construction year of this relief to 1246 AH, but its accuracy is still subject to debate. Additionally, there was an inscription surrounding the relief containing poetic verses in Nastaliq script, which have not been deciphered yet. On the other hand, due to the proximity of this relief to Cheshme-Ali's relief, the information related to these two is sometimes mistakenly attributed to the other. It is necessary to do detailed research on this relief to solve these mistakes and answer the ambiguities raised. This research intends to answer the following questions: What was the original location of the relief on Sorsore Mountain and when was it built? What precisely is the content of the poetic inscriptions surrounding it? What alterations has this relief undergone over time, and what has ultimately become of it? This research adopts a descriptive-analytical approach, relying on historical texts and images as primary sources to guide the investigations.

Literature

For the first time, Mustafavi wrote a note in the monthly information magazine, in which he stated the location and address of access to the lion hunting relief, the year it was made, and introduced the artists involved in making it (Mustafavi, 1953: 10). Luft, in an article entitled "The Qajar rock reliefs", in a short mention to the Lion Hunting relief, tries to estimate the year of its construction (Luft, 2001: 32). Mirzaei-Mehr also describes the artistic aspects of the relief in Abdullah Khan's book (Mirzaei-Mehr, 2014: 43-45). Doroodian has done a detailed research on the incomplete relief that Fath-Ali Shah erased in "A study about the Sasanian rock relief of Ray". Doroodian introduces this role in his article and tries to identify its character. (Doroodian, 2016: 63&64). Safinejad has given an estimate of the size of the relief and the inscription around it in the book of Ray's Historical Places and has described the details of the figure of Fath-Ali Shah and lion. He also deciphered the poems around the inscription, but his reading has many mistakes. (Safinejad, 2015: 344&345). Movathagh has given some information about Sassanid relief, which he has referred to the book of Kariman (movathagh, 2017: 110).

Discussion

First of all, the exact position of the relief is examined with the help of the remaining drawings and maps. According to Mustafavi's descriptions of Ray cement factory near the relief in the 1960s, Jules Laurence's painting in 1848, William Ouseley's painting of the location of the Sassanid relief that existed former the lion hunting and his explanation

of the access route to relief, its position can be determined on Schmidt's aerial photo of the Sorsore Mountain. Before Fath-Ali Shah's figure was engraved on the body of the Sorsore Mountain, there was an old relief. That relief was first found by Robert Gordon and James Morier in 1812. (Morier, 2007, Vol. 2: 229). Morier drew a sketch of this relief (Fig. 7). William Price, William Ouseley, and Ker Porter also visited the relief, and described it in their travelogues. It can be concluded from their texts and images, that there were two flat tablets in the mountain at the rock site, one on top of the other. The lower plate was a half-finished sketch of a horseman with two orbs on his shoulder and one on his head, attacking an opponent whose horse's head is depicted only. The upper slab was without a design. Fath-Ali Shah ordered to erase the mentioned ancient relief and replaced it with his own figure. Both Fraser in 1834 (Fraser, 1985: 150) and Korf in 1834 pointed out its disappearance. (Korf, 1993: 215).

There are many pictures of Fath-Ali Shah's lion hunting relief in the archives of Iranians and foreigners who came to Iran. These images have been presented in order of creation date. (Figs. 11 to 21) In Roger Viollet's 1958 photo collection, the inscriptions around the image, the king's beard and crown, his horse's boots and saddle, as well as the inscription under the horse, are all painted over. Another change is the frame above the relief, which is not present in the older images. These changes were apparently made by Ray cement factory in 1949 (Mustafavi, 1953: 10).

The inscription around the relief contains 11 verses and its poet is Mirza Taghi Aliabadi. In order to read and accurately record what was executed, several photos were used in each part of the inscription. (Figs. 23, 24, 25 and 26) Examining the remaining images and reading the inscription shows that some words of the poet's original poem have been changed in some verses. Also, some verses have been removed and replaced by others in the execution of the inscription. The chronogram in the last verse includes the words after "ke": "shod inak musiye emran ayan be sineye sina" gives the year 1246 AH. The last historical photo of lion hunting relief was taken by Hossein Malek-Iraqi in 1961. Kariman states in his book, which was published in March 1966, that the lion hunting relief was destroyed by an explosion. (Kariman, 1966, Vol. 1: 302)

Conclusion

in this article, the location of Fath-Ali Shah's relief on the southern body of Sorsore Mountain was identified by the help of historical texts and images. Also, re-reading of the inscription's poems was done, which showed that the content of the inscription's poem is in praise of the statue of Fath-Ali Shah Qajar. According to the last verse and the chronogram of the inscription poem, this relief was made in 1246 AH. Rereading the poems made it clear that there were changes in the poem during its performance and the original poem of the poet was not performed. It was also identified that the designer of this relief is Abdullah Khan-e- Memar and its sculptor is Mohammad Qasem Khan-e-Hajjarbashi. On the other hand, numerous pictures revealed that this relief was painted

during the repair by the Ray Cement Factory in 1949. The relief of Fath-Ali Shah, which was made by erasing the previous ancient relief, was finally destroyed sometime between 1961 and 1966 due to the explosions of the Ray Cement Factory, and its pieces fell to the foot of the mountain. The big piece of the relief was at the foot of the mountain for years, but there is no information about its fate. The smaller piece, which includes the lion's tail and the inscriptions around it, was later moved to Ray Cement Factory by one of the technicians. It is kept in the museum of Ray Cement Factory now in 2023.

Acknowledgments

I would like to thank Reviewers for taking the time and effort necessary to review the article, which helped me to improve the quality of it.

Conflict of Interest

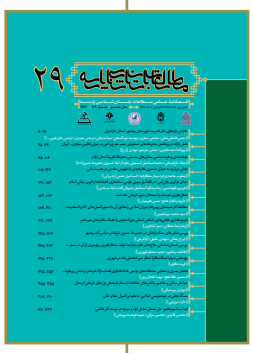
In commitment to publication ethics, there are no conflicts of interest to declare for this research.

نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۲۹ || سال هشتم || ۱۴۰۳ ||

پژوهشی دربارهٔ سنگ‌نگارهٔ شکار شیرِ فتحعلی‌شاه در شهرری

فریده کلهر[I]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۳۲۴ - ۲۹۵
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۳
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://doi.org/10.66224/PJAS.8.29.295



چکیده

در گذشته، سنگ‌نگاره‌ای موسوم به «شکار شیر» از فتحعلی‌شاه در شهرری وجودداشته که بر اثر کوه‌بری کارخانهٔ سیمان ری از بین رفته است. از این سنگ‌نگاره امروزه تنها قطعه‌ای کوچک باقی‌مانده است. از آنجا که قسمت اعظم این سنگ‌نگاره از بین رفته درمورد آن ابهامات زیادی وجود دارد؛ به‌طورمثال، موقعیت دقیق آن مشخص نیست و در پژوهش‌ها، سال ساختِ ۱۲۴۶هـ.ق. به این سنگ‌نگاره نسبت داده شده، اما درستی آن معلوم نیست؛ هم‌چنین پیرامون نقش‌برجسته، کتیبه‌ای شامل اشعاری به نستعلیق وجودداشته که تاکنون خوانده نشده است. ازسوی دیگر، به‌دلیل نزدیکی این نقش‌برجسته به سنگ‌نگارهٔ چشمه‌علی اطلاعات مربوط به این دو، گاهی به اشتباه به دیگری نسبت داده می‌شود و محققان را دچار خطا می‌کند. هدف این پژوهش آن است که تصویر روشنی از این سنگ‌نگاره به‌دست دهد و ابهامات دربارهٔ آن‌را برطرف کند. این پژوهش سعی‌در پاسخ به این پرسش‌ها دارد که، موقعیت این سنگ‌نگاره بر کدام بخش کوه سرسره بوده و سال ساخت آن چه زمانی است؟ محتوای متن اشعار کتیبهٔ پیرامونی آن چیست؟ چه تغییراتی در طول زمان بر این سنگ‌نگاره وارد شده و سرنوشت آن درنهایت چگونه بوده است؟ این پژوهش دارای ماهیت تاریخی-تحلیلی است و از آنجا که قسمت اعظم سنگ‌نگاره از بین رفته متون تاریخی و تصاویر به‌عنوان منابع دست اول، راهگشای پرسش‌های این پژوهش است؛ درنهایت به کمک منابع دست اول، موقعیت این سنگ‌نگاره بر کوه سرسرهٔ شهرری مشخص می‌شود. نتایج نشان می‌دهد اشعار کتیبه در مدح و تمجید از فتحعلی‌شاه است و ماده‌تاریخ کتیبه، سال ساخت آن‌را ۱۲۴۶هـ.ق. مشخص می‌کند؛ سرانجام زمانی بین سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۵هـ.ش. در اثر انفجارهای کارخانهٔ سیمان ری این سنگ‌نگاره تخریب‌شده و تنها قطعه‌ای از آن شامل دُم شیر و کتیبه‌های اطرافش باقی می‌ماند که در محوطهٔ موزهٔ کارخانهٔ سیمان ری نگه‌داری می‌شود.

کلیدواژگان: سنگ‌نگاره، نقش‌برجسته، فتحعلی‌شاه، شهرری، کتیبه.

I. کارشناس‌ارشد مطالعات معماری ایران، گروه مطالعات و حفاظت از میراث معماری و شهری، دانشکدهٔ معماری، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
Email: fh_kalhor@yahoo.com

ارجاع به مقاله: کلهر، فریده، (۱۴۰۳). «پژوهشی دربارهٔ سنگ‌نگارهٔ شکار شیر فتحعلی‌شاه در شهرری». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۸ (۲۹): ۳۲۴-۲۹۵. https://doi.org/10.66224/PJAS.8.29.295
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: https://journal.richt.ir/mbp/article-1-878-fa.html

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریهٔ پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران
ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۳ © ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).
© The Author(s)

مقدمه

از «فتحعلی‌شاه قاجار» دو سنگ‌نگاره در شهرری وجود داشته که اکنون یکی از آن‌ها از بین رفته است. این سنگ‌نگاره که بر بدنهٔ جنوبی کوه سرسره قرار داشته و فتحعلی‌شاه را سوار بر اسب و درحال شکار شیر نشان می‌داد، به نقش «شکار شیرِ فتحعلی‌شاه» مشهور است. سنگ‌نگارهٔ دیگر معروف به «نقش خاقان» در تپهٔ چشمه‌علی شهرری وجود دارد که خوشبختانه تا امروز باقی است. سنگ‌نگارهٔ شکار شیر در فاصله‌ای نزدیک به چشمه‌علی قرار داشته است. در سنگ‌نگارهٔ شکار شیر، پیش از آن‌که نقش فتحعلی‌شاه نقر شود، نقشی دیگر که گویا متعلق به دورهٔ ساسانی بوده وجود داشته است. طبق گزارش‌های رسیده فتحعلی‌شاه آن‌را محو کرد و دستور داد تا تصویر خود را به‌جای آن نقر کنند.

سنگ‌نگارهٔ شکار شیر بر اثر کوه‌بری کارخانهٔ سیمان ری از بین رفته و امروزه تنها قطعه‌ای کوچک از آن باقی‌مانده که در محوطهٔ موزهٔ کارخانهٔ سیمان ری نگه‌داری می‌شود. این‌که این سنگ‌نگاره در چه زمانی تخریب شد و چه‌طور قطعه‌ای از آن سر از کارخانهٔ سیمان درآورد یکی از پرسش‌های این پژوهش است؛ چرا که درمورد این سنگ‌نگاره ابهامات زیادی وجود دارد؛ ازجمله آن‌که موقعیت دقیق آن مشخص نیست؛ هم‌چنین در پژوهش‌های مختلف گفته شده این سنگ‌نگاره در سال ۱۲۴۶هـ.ق. ساخته شده، اما مشخص نیست این تاریخ از کجا آمده است. موضوع دیگر آن‌که پیرامون این نقش‌برجسته، کتیبه‌ای شامل اشعاری به نستعلیق وجودداشته که تاکنون خوانده نشده است. خواندن این اشعار می‌تواند محتوا و مضامین آن‌را روشن کند و احتمالاً به پاسخ پرسش‌های این پژوهش کمک کند. با توجه به این‌که این سنگ‌نگاره امروزه دیگر موجود نیست و فقط یک قطعه از آن باقی‌مانده، اسناد، مدارک تصویری و متون تاریخی است که می‌تواند راهگشای این پژوهش باشد؛ ازسوی دیگر، به‌دلیل نزدیکی این نقش‌برجسته به سنگ‌نگارهٔ چشمه‌علی بسیاری از افرادی که از این دو بازدید کرده، آن‌ها را با یک‌دیگر اشتباه گرفته‌اند؛ همین‌موضوع باعث‌شده اطلاعات مربوط به این دو سنگ‌نگاره گاهی به اشتباه به دیگری نسبت داده شود و محققان را دچار خطا کند. ضروری می‌نماید برای رفع این اشتباهات و پاسخ به ابهام‌های مطرح‌شده پژوهشی مفصل درخصوص این سنگ‌نگاره انجام شود.

پرسش‌های پژوهش: این پژوهش برای نخستین‌بار سعی‌در پاسخ به این پرسش‌ها دارد که، موقعیت این سنگ‌نگاره بر کدام بخش کوه سرسره بوده و سال ساخت آن چه زمانی است؟ محتوای متن اشعار کتیبهٔ پیرامونی آن چیست؟ چه تغییراتی در طول زمان بر این سنگ‌نگاره وارد شده و سرنوشت آن درنهایت چگونه بوده است؟

روش پژوهش: این پژوهش دارای ماهیت توصیفی-تحلیلی است و از آنجا که قسمت اعظم سنگ‌نگاره ازمیان رفته متون تاریخی و تصاویر به‌عنوان منابع دست اول راهگشای پرسش‌های این پژوهش است. سیاحان اروپایی که به تهران و دربار شاهان قاجار و پهلوی می‌آمدند برای تماشای شهر قدیمی ری نیز مراجعه می‌کردند. آنان از آثار تاریخی این شهر نقاشی و عکس تهیه کرده و در سفرنامه‌ها و خاطراتشان نیز به این نقش پرداخته‌اند.

یادآوری این نکته لازم است که تمرکز این پژوهش بر روی نقش‌برجستهٔ فتحعلی‌شاه است و دربارهٔ نقش قبلی که فتحعلی‌شاه آن‌را محو کرد، تنها به توصیف بسنده خواهد کرد.

پیشینهٔ پژوهش

برای نخستین‌بار «مصطفوی» در مجلهٔ اطلاعات ماهانه یادداشتی نوشته و در آن موقعیت و نشانی دسترسی به نقش شکار شیر و سال ساخت آن‌را بیان و هنرمندان دست‌اندرکار ساختش را معرفی

کرده است (مصطفوی، ۱۳۳۲: ۱۰). وی بعدها عین همان مطالب را در کتاب آثار تاریخی طهران: اماکن متبرکه تکرار کرده است (مصطفوی، ۱۳۷۵: ۱۴۳-۱۴۱).

«کریمان» در کتاب ری باستان ذیل مطلبِ مربوط به دژ رشکان به این نقش‌برجسته اشاره کرده است؛ تمرکز وی، بیشتر برروی نقش ساسانی نیمه‌تمامی است که پیش از نقش فتحعلی‌شاه بر صخره نقر شده بود و عنوانی جداگانه در کتابش برای توضیح نقش‌برجستهٔ فتحعلی‌شاه درنظر نگرفته است (کریمان، ۱۳۴۵، ج۱: ۳۰۲-۲۹۹).

«لوفت» در مقاله‌ای با عنوان «سنگ‌نگاره‌های دورهٔ قاجار» در اشاره‌ای کوتاه به سنگ‌نگارهٔ شکار شیر فتحعلی‌شاه، سعی می‌کند سال ساخت آن‌را تخمین بزند (Luft, 2001: 32). «میرزایی‌مهر» نیز در کتاب عبدالله‌خان بیشتر به وصف جنبه‌های هنری این نقش‌برجسته می‌پردازد (میرزایی‌مهر، ۱۳۹۴: ۴۵-۴۳).

«درودیان» در «پژوهشی دربارهٔ نقش‌برجستهٔ ساسانی شهرری» دربارهٔ نقش‌برجستهٔ ناتمامی که فتحعلی‌شاه آن‌را محو کرد، پژوهشی مفصل انجام داده است. درودیان در مقاله‌اش اسناد تصویری بازمانده از این نقش را معرفی و سعی‌در شناسایی شخصیت حکاکی شدهٔ آن دارد؛ وی آنجا که به نقش‌برجستهٔ فتحعلی‌شاه می‌رسد اشاره‌ای مختصر کرده و مطالبش را به مصطفوی و کریمان ارجاع می‌دهد (درودیان، ۱۳۹۴: ۶۳ و ۶۴).

«صفی‌نژاد» که خود این نقش را از نزدیک دیده، در کتاب اماکن تاریخی ری تخمینی از حدود اندازهٔ سنگ‌نگاره و کتیبهٔ دور آن به‌دست داده و جزئیات نقش فتحعلی‌شاه و شیر را توصیف کرده است؛ او هم‌چنین اشعار دور کتیبه را بازخوانی کرده، اما خوانش وی اشتباهات زیادی دارد. این تنها پژوهشی است که در آن نویسنده سعی کرده تا کتیبهٔ این سنگ‌نگاره را بازخوانی کند؛ وی هم‌چنین براساس بازخوانی کتیبه، کلمه‌ای را برای تشخیص ماده‌تاریخ آن انتخاب کرده که به‌دلیل روش اشتباهش در تشخیص ماده‌تاریخ راه به‌جایی نمی‌برد (صفی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۳۴۵ و ۳۴۴).

«موثق» در کتاب نگاری ز دارا به سنگ‌نگاره‌های باقی‌مانده از فتحعلی‌شاه پرداخته است. یکی از این سنگ‌نگاره‌ها نقش شکار شیر است که در این کتاب «سنگ‌نگارهٔ طبرک» نامیده شده است؛ وی مطالبی دربارهٔ سنگ‌نگارهٔ ساسانی پیش از فتحعلی‌شاه آورده که آن‌را به کتاب ری باستانِ کریمان ارجاع داده است (موثق، ۱۳۹۷: ۱۱۰).

موقعیت اثر

مصطفوی و کریمان هر دو این نقش را پیش از تخریب از نزدیک دیده و هر یک با توجه به آثاری که در دههٔ ۴۰هـ.ش.در حوالی این نقش بوده، موقعیتش را شرح‌داده‌اند. در این‌خصوص مصطفوی که کوه سرسره را همان «طبرک» می‌داند، در شرح موقعیتش چنین نوشته است: «کوه سرسره یا کوه طبرکِ شهرری همان کوهی است که کارخانهٔ سیمان در درهٔ شمالی آن با برج‌ها و دودکش‌های مرتفع و تأسیسات عظیم خود قرار دارد. ... کارخانهٔ سیمان با بریدن کوه آن‌را به دو قسمت نموده و شکاف و دهانهٔ عریضی در میان کوه پدید آورده است تا برای حمل خاک و سنگ از جبههٔ جنوبی به داخل کارخانه احتیاج به پیمودن راه و دور زدن اطراف کوهستان نباشد. در جبههٔ جنوبی کوه چون کمی از شکاف مزبور به‌سمت مشرق بروند نقش‌برجستهٔ فتحعلی‌شاه قاجار درحالی‌که نیزهٔ بلندی به گردهٔ شیر فرومی‌نماید بر سینهٔ کوه حجاری گردیده است» (مصطفوی، ۱۳۳۲: ۱۰)، (تصویر ۱).

کریمان، موقعیت نقش را به این‌ترتیب معرفی می‌کند: «کوهی که دژ رشکان بر بالای آن افتاده بوده در عصر ما به کوه سرسره موسوم است، ... در دامنهٔ جنوبی این کوه در مشرق شکافی که کارخانهٔ سیمان احداث کرده، در سابق تصویری خشن از عهد ساسانیان بر روی سنگی که آن‌را بدین‌منظور صاف کرده بودند به‌صورت ناتمام منقور بود. این تصویر مردی را درحال تاختن

نشان می‌داد که کلاهی کره‌ای‌شکل بر سر و نیزه‌ای به حالت خوابانیده و متوقف در دست و چیزی گوی‌مانند بر روی هر یک از دو شانه داشت... فتحعلی‌شاه امر داد تا آن تصویر را محو و به‌جای آن صورت وی را نقر کنند» (کریمان، ۱۳۴۵، ج۱: ۲۹۹). این نشانی دادن‌ها بسیار مهم‌اند، چراکه امروزه نه‌تنها نقش‌برجسته، بلکه قسمت اعظم کوه سرسره نیز توسط کارخانه سیمان ری برای به‌دست آوردن موادخام و اولیهٔ سیمان از بین رفته است.

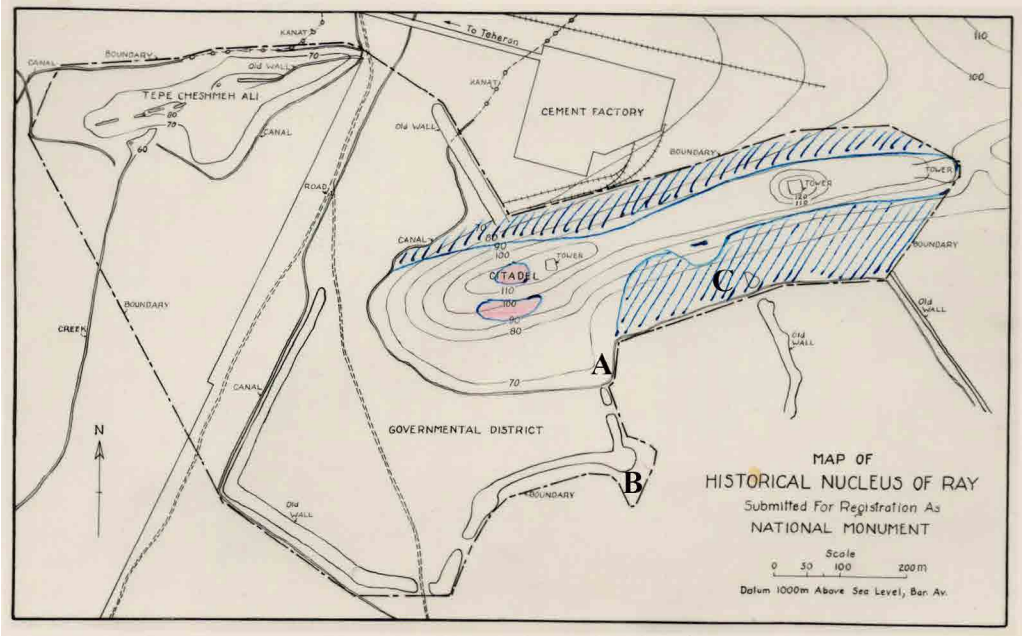
کارخانهٔ سیمان ری به‌صورت رسمی در نیمهٔ دوم سال ۱۳۱۲هـ.ش. شروع به‌کار کرد. این کارخانه سال‌ها برای به‌دست آوردن مواد خام سیمان به کندن کوه سرسره مشغول بود. در تاریخ ۱۳۱۳/۵/۳ از طرف ادارهٔ عتیقجاتِ وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه، نامه‌ای به ریاست وزرا نوشته شد. «علی‌اصغر حکمت» که در آن زمان سرپرستی وزرات معارف را برعهده داشت، در این نامه نسبت به تخریب آثار تاریخی کوه سرسره توسط بلدیه هشدار داده است. ضمیمهٔ این نامه نقشه‌ای است که در محتوای نامه نیز به آن اشاره شده است. در این نقشه بخش‌هایی از کوه سرسره[1] که قرمز شده‌اند دارای بیشترین و مهم‌ترین آثار تاریخی بوده‌اند و کارخانهٔ سیمان ری با کوه‌بری بی‌سابقهٔ خود مشغول از بین بردن آن‌ها بوده است (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۳۶).

گرچه در متن نامه مستقیماً به نقش‌برجستهٔ فتحعلی‌شاه اشاره نشده، اما در نقشه، در حدودی که کریمان و مصطفوی، بعدها در مقاله و کتابشان گفته‌اند -و ذکر آن ازنظر رفت- خطی تیره کشیده شده که جز علامتی برای نشان‌دادن موقعیت نقش‌برجستهٔ فتحعلی‌شاه نمی‌تواند باشد. این موقعیت البته دقیق نیست. برای این‌که از محل دقیق‌تر سنگ‌نگاره مطلع شویم نقاشی «ژول لورنس»[2] به کمک می‌آید. پیش از پرداختن به این نقاشی سه نقطهٔ مهم روی نقشه را با حروف B, A و C مشخص شده است؛ در این نقشه بخش شرقی دژ رشکان (A)، باروی شارستان یا ارگ سلجوقی (B)، و شمالی‌ترین بخش باروی دوم (C) نام‌گذاری شده‌اند (تصویر ۲).



تصویر ۱: عکس هوایی کوه سرسره و آثار تاریخی و کارخانه‌های اطراف آن در سال ۱۳۳۵هـ.ش. (سازمان نقشه‌برداری ایران).

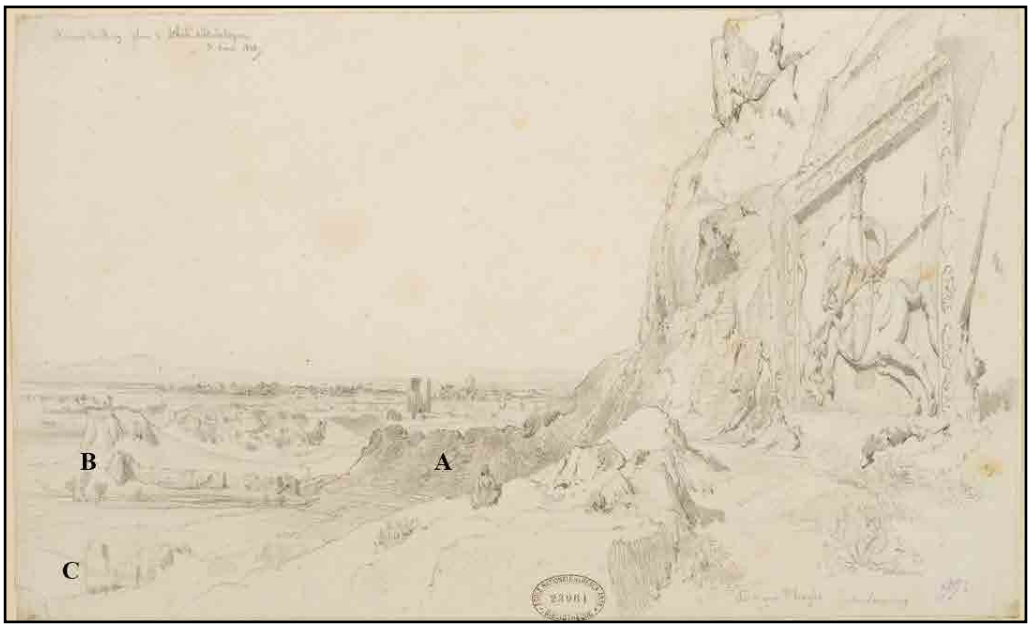
Fig. 1: Aerial photo of the Sorsore Mountain and historical monuments and factories around it in 1956 (Iran National Cartographic Center).



تصویر ۲: نقشهٔ کوه سرسره و آثار تاریخی آن، ضمیمه به نامهٔ علی‌اصغر حکمت (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۳۶).

Fig. 2: The map of Sorsore Mountain and its historical monuments, attached to the letter of Ali-asghar Hekmat (Sakma, 310/38736).

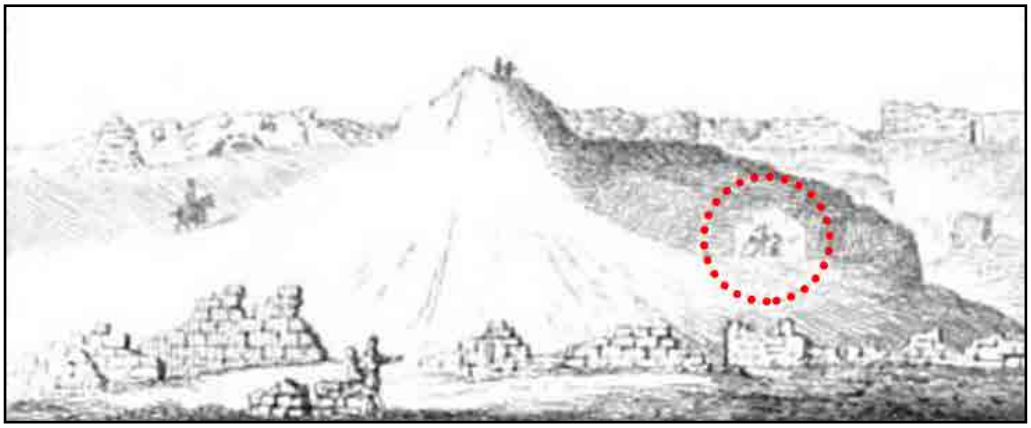
«ژول لورنس» در سال ۱۸۴۸م./۱۲۶۴هـ.ق. نقاشی‌ای از نقش‌برجستهٔ شکار شیر کشیده است که به تعیین موقعیت دقیق‌تر آن کمک می‌کند. در این تصویر نقاش در کنار سنگ‌نگاره ایستاده است. در انتهای تصویر می‌توان برج طغرل و کمی دورتر گنبد امامزاده عبدالله را دید. نقاط A, B و C روی این نقاشی نیز مشخص شده‌اند (تصویر ۳). از جایی‌که نقاش ایستاده و نقش‌برجسته را کشیده می‌توان نقاط A, B و هم‌چنین C، یعنی شمالی‌ترین بخش باروی دوم را نیز دید؛ بنابراین نقش‌برجستهٔ فتحعلی‌شاه باید در قسمت شرقی نقطهٔ C واقع‌شده باشد که نقاش در موقعیت خود آن‌را در دید داشته و توانسته بکشد.



تصویر ۳: نقاشی ژول لورنس از سنگ‌نگارهٔ شکار شیر فتحعلی‌شاه (www.ensba.fr).

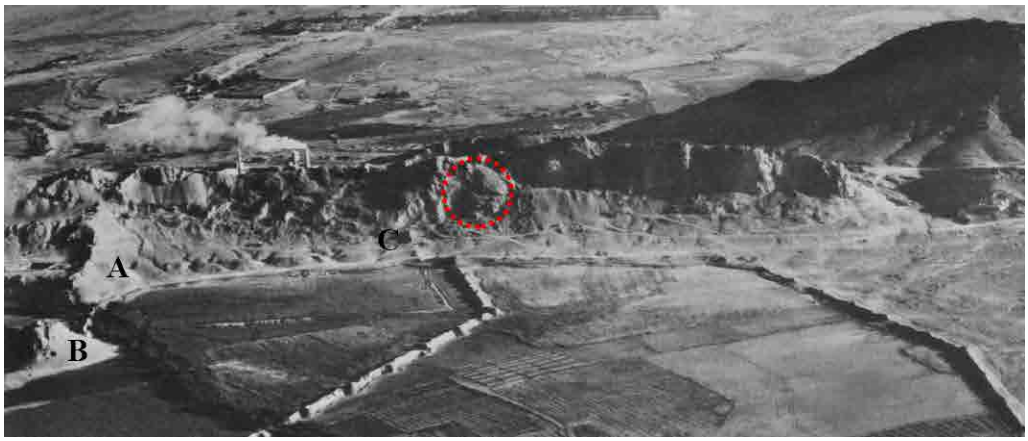
Fig. 3: Jules Laurens's painting of Fath Ali Shah's lion hunting relief. (www.ensba.fr).

تصویر دیگری که می‌تواند راهگشا باشد، نقاشی‌ای است که «سر ویلیام اوزلی»[۳] از موقعیت سنگ‌نگارهٔ ساسانی که قبل از نقش شکار شیر موجود بوده، روی کوه سرسره ترسیم کرده است (تصویر ۴). این نقاشی گرچه حرفه‌ای نیست، اما نشان می‌دهد موقعیت نقش‌برجسته در شرقِ قسمتی از کوه که به‌صورت قله کشیده شده، بوده است. سر ویلیام اوزلی برای رسیدن به نقش‌برجستهٔ ساسانیِ منقور پیش از نقش فتحعلی‌شاه، می‌گوید از طریق شکاف تپه[۴] در سمت راست آن بالا رفته‌ام (Ouseley, 1823, V3: 183). با توجه به این سه مدرک تصویری و توضیح سر ویلیام اوزلی از مسیر دسترسی به نقش، اکنون می‌توان موقعیت آن‌را روی عکس هوایی «اشمیت» از کوه سرسره مشخص کرد. اگر کسی در موقعیت مشخص شده روی عکس هوایی اشمیت می‌ایستاد، می‌توانست نقاط B, A و C را مشاهده کند (تصویر ۵)؛ چنان‌که ژول لورنس نیز مشاهده و نقاشی کرده است. با بزرگ کردن تصویر موقعیت مشخص شده از نقش‌برجستهٔ روی کوه سرسره در عکس هوایی اشمیت می‌توان شکاف مزبور و محل دقیق‌تر سنگ‌نگاره را مشاهده کرد (تصویر ۶).



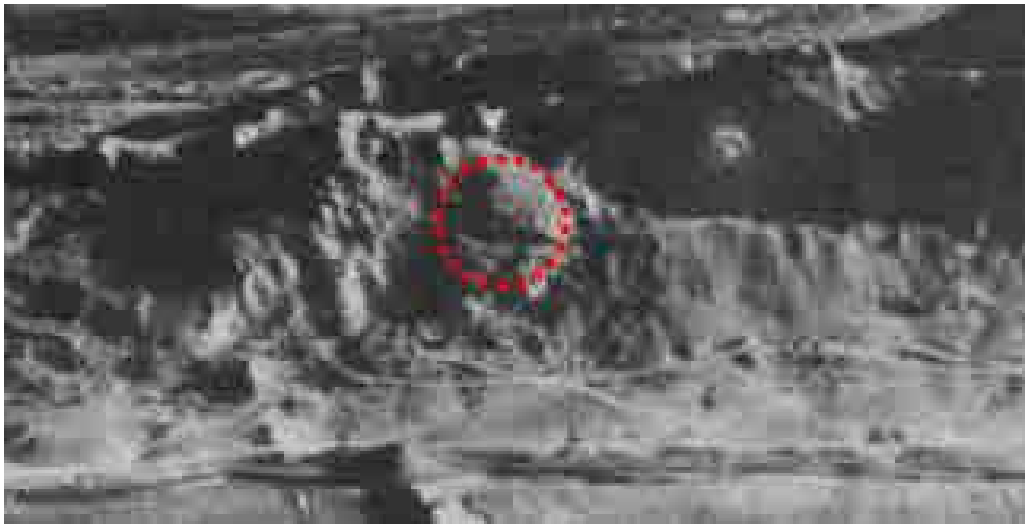
تصویر ۴: نقاشی ویلیام اوزلی از موقعیت سنگ‌نگارهٔ ساسانی در کوه سرسره (Ouseley, 1823, V3: 182).

Fig. 4: William Ouseley's drawing of the location of the Sassanid relief in Sorsore Mountain (Ouseley, 1823, V3: 182).



تصویر ۵: موقعیت نقش‌برجستهٔ فتحعلی‌شاه بر کوه سرسره در عکس هوایی اشمیت به سال ۱۳۱۵هـ.ش. (Schmidt, 1940: plate 32).

Fig. 5: The position of Fath Ali Shah relief on Sorsore Mountain in Schmidt's aerial photo in 1936. (Schmidt, 1940: plate 32).



تصویر ۶: موقعیت دقیق‌تر سنگ‌نگاره (Schmidt, 1940: plate 32).
Fig. 6: More precise location of the relief (Schmidt, 1940: plate 32).

نقش پیشین سنگ‌نگاره

پیش از آن‌که نقش فتحعلی‌شاه بر بدنهٔ کوه سرسره نقر شود، سنگ‌نگاره‌ای قدیمی در آنجا وجود داشته است. برای بررسی این سنگ‌نگاره پیش از هر چیز به متون و تصاویر بازمانده از آن خواهیم پرداخت. این نقش‌برجسته را نخستین‌بار «رابرت گوردون» شناسایی کرده است؛ وی هنگامی‌که همراه «جیمز موریه»[۵] در فوریهٔ سال ۱۸۱۲م./۱۲۲۷هـ.ق. در خرابه‌های ری به‌دنبال یافتن آثار باستانی بود، این نقش‌برجسته را شناسایی می‌کند: «این تندیس در بخش جنوبی ویرانه‌های کاخی است که بر زمین بلندی جای‌دارد و بر رویهٔ سنگی که به‌همین‌منظور صیقلی شده، نهاده شده است و جنگجویی را نشان می‌دهد که نیزهٔ خود را خوابانده و شتابان اسب می‌تازد، یک گوی بر فراز سر و دو توپ بر دو شانهٔ خود دارد. این تندیس زمخت و نیمه‌کاره است و موضوع خوب پرداخت و کامل نشده است. طرح تندیسی دیگر نیز در همان تخته سنگ دیده می‌شود» (موریه، ۱۳۸۶، ج۲: ۲۲۹). موریه از این سنگ‌نگاره طرحی کشیده است (تصویر ۷).

«ویلیام پرایس»[۶] به‌عنوان دستیار منشی و مترجم سفارت «سر گور اوزلی»[۷] بین سال‌های ۱۸۱۱ تا ۱۸۱۲م. در ایران بود و مجموعهٔ سفرنامه‌اش در قالب کتاب برای اولین‌بار به سال ۱۸۲۵م. در لندن چاپ شد. وی هنگام گردش در ری و بازدید از نقش‌برجسته می‌نویسد: «در فاصلهٔ کوتاهی از این مکان، چند نقش‌برجسته روی یک صخره وجود دارد. آنجا دو لوح وجود دارد که یکی بالای دیگری است. روی لوح بالایی چیزی حکاکی نشده، اما به‌نظر می‌رسد که زمینه‌ای برای حک یک تصویر بوده است. لوح پایینی دارای تصویری حکاکی شده از شاپور است؛ سوار بر اسب، شمشیر در دست و درحال حمله به شخصیت دیگری که قرار بوده حک شود، اما فقط سر اسب آن طرح‌ریزی شده است. به احتمال زیاد نقش‌برجسته‌های دیگری نیز در این حوالی وجود داشته است؛ زیرا یک روز پای حیوانی را به‌صورت نقش‌برجسته بر روی یک تکه سنگ پیدا کردم که به‌صورت نیمه در کنار یک تپه مدفون بود و احتمالاً قرن‌ها در آنجا افتاده بود» (Price, 1825, V1:37). پرایس نسبت به دیگران جزئیات بیشتری از این سنگ‌نگاره ترسیم کرده است. حتی گویا در بالا و پایین این سنگ‌نگاره کتیبه‌ای کوفی وجودداشته که دیگران در طرح‌های خود از آن غفلت کرده‌اند؛ البته چون وی به خط کوفی آشنا نبوده، نتواسته آن‌را دقیق ترسیم کند، اما از آنجا که در نقاشی‌های اشخاص دیگر این موضوع اصلاً ترسیم نشده، بسیار حائز اهمیت است؛ چراکه نشان

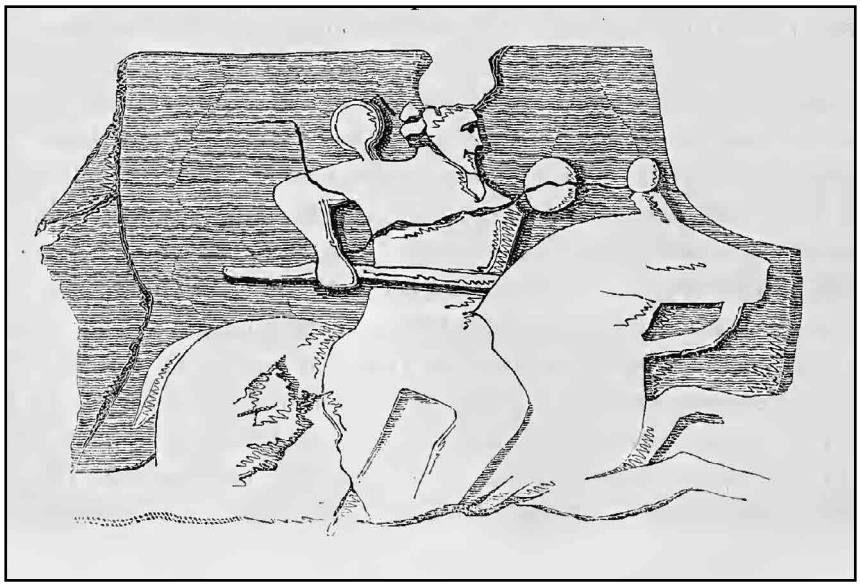
می‌دهد این مکان در دوران اسلامی نیز موردتوجه بوده است. توضیحات وی حاوی آن است که در آنجا دو لوح صاف‌شده وجودداشته که فقط روی لوح پایینی حکاکی صورت‌گرفته بوده و بالایی طرحی نداشته است (تصویر ۸).

از دیگر خارجیانی که از این نقش دیدن کرده‌اند، سر ویلیام اوزلی است. ویلیام اوزلی به سال ۱۸۱۰م به‌عنوان منشی مخصوص برادرش -سر گور اوزلی سفیر بریتانیا- به ایران سفر کرد و تا ۱۸۱۲م. در ایران بود. او هنگام بازدید از این نقش چنین می‌نویسد: «این صفحه به روش معمول دورهٔ ساسانی، برروی صخره یا کوهی طبیعی به‌شکل ناقص مربع و صاف شده است. موقعیت این سنگ‌نگاره درمیان دیوارهای مخروبهٔ قلعهٔ قدیمی در طرح اول نمایان شده و در طرح دوم، نقش‌برجستهٔ آن‌را به‌طور خاص و با دقت از نزدیک ترسیم کرده‌ام و ازطریق شکاف تپه در سمت راست به آن بالا رفته‌ام. نقش آن یک سوارکار را نشان می‌دهد که از شباهت زیادی به سرهای روی مدال‌ها و سایر شباهت‌هایش به شاپور -مخصوصاً آن‌هایی‌که در آن مکان هستند تا نام او را نشان دهند- تردیدی ندارم اظهار کنم که از یادبودهای آن پادشاه است» (Ouseley, 1823, V3: 182 & 183).

همان‌طورکه ازنظر گذشت، وی در متن خود اشاره می‌کند دو طرح از این سنگ‌نگاره کشیده است؛ یکی از دور، درحالی‌که موقعیت سنگ‌نگاره را روی کوه نشان می‌دهد (تصویر ۴) و دیگری از نزدیک و با جزئیات بیشتر (تصویر ۹).

«کرپورتر» نیز که در سال ۱۸۱۸م. / ۱۲۳۳هـ.ق. نقش را دیده آن‌را چنین توصیف کرده است: «هنگام بالا رفتن از دماغه‌ای که دژ اصلی یا قلعه باید روی آن قرار داشته باشد، کاپیتان ویلاک مرا به نقطه‌ای خاص کنار صخره‌ای با نقش‌برجسته‌ای عظیم هدایت کرد. صخره به ارتفاع حدود شانزده و عرض دوازده فوت مسطح شده بود. اجرای نقش‌برجسته خام است و بیشتر به‌نظر می‌رسد ناتمام‌مانده است و نقش یک سوارکار با سازوبرگ را نشان می‌دهد که شمشیر بسته است. پارچه‌های بلندی از ران او آویزان است و روی سرش که بسیار ناتمام است، چیزی شبیه تاج یا کلاه وجود دارد که برروی آن توده‌ای بادکنکی‌شکل قرار گرفته؛ همان‌چیزی که در مدال‌ها و سکه‌های فرمانروایان ساسانی دیده می‌شود. روی شانهٔ چپ او یک‌چیز کروی دیگر قرار دارد؛ درحالی‌که مشابه آن روی گردن اسب، کمی عقب‌تر از گوشش است. اعضای اخیر حیوان اندکی برروی سنگ ترسیم شده‌اند؛ همین‌طور پاهای جلویش که فقط روی زانوها تراشیده شده‌اند. پاهای عقب هم هستند، اما تا ساق تراشیده شده‌اند. سر اسب دیگری نیز وجود دارد که ظاهراً با موقعیت خود قصد داشت نقش حریف قهرمان سلطنتی را به دوش بکشد، اما هیچ طرح کلی بیشتری دیده نمی‌شود. آن‌چه از این گروه در صفحهٔ شانزده فوتی که توضیح‌دادم ترسیم شده، کمی بیش از نیمی از آن ارتفاع را اشغال می‌کند. به‌نظر من، این طرح به فرمان یکی از پادشاهان ساسانی آغاز شده است؛ و به احتمال زیاد، وی جزو همان قهرمانی که سلسلهٔ اشکانیان را منقرض کرد و این سلسله را بنیاد نهاد، نمی‌تواند باشد» (Ker Porter, 1821, V1:363)، (تصویر ۱۰). در تصویری که کرپورتر از این نقش‌برجسته کشیده، قسمتی از لوحهٔ صاف بالایی نیز معلوم است.

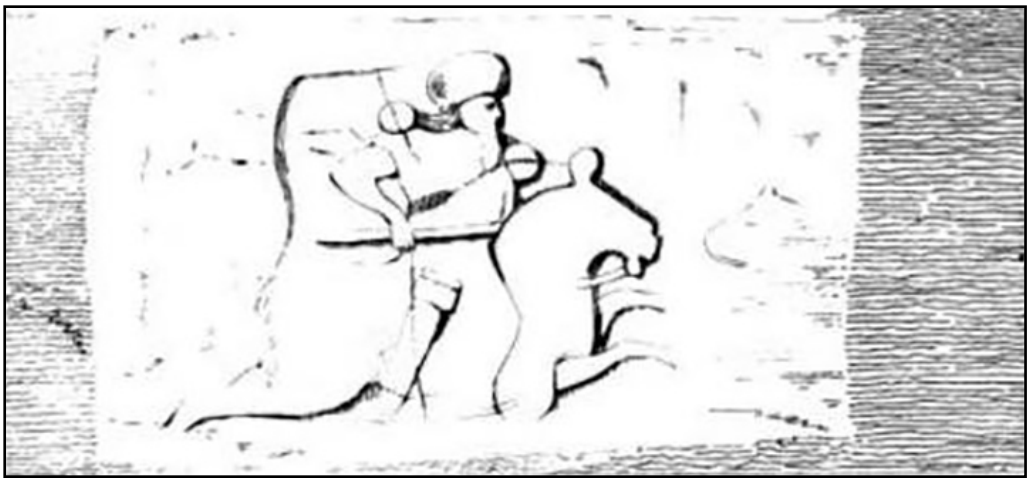
از متون و تصاویری که ازنظر گذشت، به‌صورت کلی می‌توان چنین برداشت کرد که در محل سنگ‌نگاره، دو لوحهٔ صاف در کوه وجودداشته که یکی بالای دیگری بوده است؛ لوح پایینی طرحی نیمه‌کاره از سوارکاری بوده که دو گوی برروی شانه و یک گوی بر سر داشته و درحال حمله به حریفی بوده که فقط سر اسبش ترسیم شده است. دو کتیبهٔ کوفی بالا و پایین این سنگ‌نگاره وجودداشته که احتمالاً در دوران اسلامی بدان اضافه شده است. لوح بالایی بدون طرح بوده، اما احتمالاً زمینه‌ای برای طرحی بوده که هرگز ریخته نشده است.



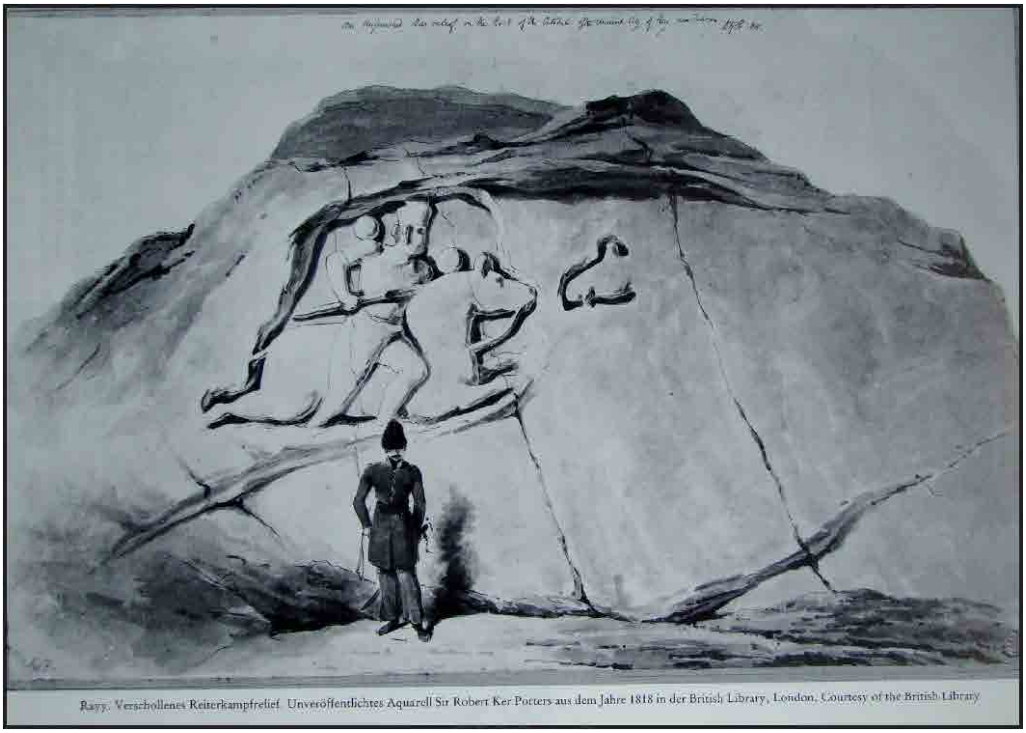
تصویر ۷: نقاشی جیمز موریه از سنگ‌نگارهٔ ساسانی (Morier, 1818: 190).
Fig. 7: James Morier's painting of the Sassanid relief (Morier, 1818: 190).



تصویر ۸: نقاشی ویلیام پرایس از سنگ‌نگارهٔ ساسانی (Price,1825, V1: 37).
Fig. 8: William Price's painting of the Sassanid relief (Price, 1825, V1: 37).



تصویر ۹: نقاشی ویلیام اوزلی از سنگ‌نگارهٔ ساسانی (Ouseley, 1823, V3: 182).
Fig. 9: William Ouseley's painting of the Sassanid relief (Ouseley, 1823, V3: 182).



تصویر ۱۰: نقاشی کرپورتر از سنگ‌نگارهٔ ساسانی (درودیان، ۱۳۹۴: ۵۸).
Fig. 10: Ker porter's painting of the Sassanid relief (Doroodian, 2016: 58).

محو نقش قدیمی و نقر نقش فتحعلی‌شاه

نقش‌برجستهٔ باستانی که ذکر آن ازنظر گذشت، به‌دستور فتحعلی‌شاه محو شد و به‌جای آن نقش خود فتحعلی‌شاه نقر شد. این موضوع را بسیاری از افرادی که نقش‌برجستهٔ شکار شیر را دیده‌اند در خاطرات خود ذکر کرده‌اند؛ «جیمز بیلی فریزر» در ۱۸۳۴م./۱۲۵۰هـ.ق. کمی پیش از مرگ فتحعلی‌شاه- ضمن گردش در ویرانه‌های ری اشاره می‌کند: «یک مجسمهٔ نیمه‌تمام عهد ساسانی را که بر لوحه‌ای از سنگ خارا قرار داشته تراشیده‌اند تا جایی برای نقش برجستهٔ پادشاه معاصر که او را در حال نیزه زدن به شیری نشان می‌دهد باز کرده باشند» (فریزر، ۱۳۶۴: ۱۵۰). «بارون فیودور کورف» که در سال ۱۸۳۴م./۱۲۵۰هـ.ق. اندکی پس از مرگ فتحعلی‌شاه از این سنگ‌نگاره دیدن کرده

و چنین می‌نویسد: «در یکی از صخره‌های مشرف به شهر، سنگ بزرگی جلب‌توجه می‌کند. زمانی روی آن سنگ، نقش‌برجسته‌ای حجاری شده بود که آن‌را به عهدی خیلی قدیم نسبت می‌داده‌اند. اکنون آن نقش‌برجسته دیگر وجود ندارد و تصویر دیگری جایگزین آن شده است. فتحعلی‌شاه مغفور روزی به ویرانه‌های شهرری سیر و سیاحتی می‌کرده، چشمش به آن سنگ می‌افتد و فکر بکری به مغزش خطور می‌کند که نقش باستانی را بتراشد و حذف کند و به‌جای آن، نقش خود را سوار بر اسب حکاکی کند» (کورف، ۱۳۷۲: ۲۱۵).

«فلاندن» در ۱۸۴۱م./۱۲۵۶هـ.ق. طرحی از هر دو نقش‌برجستهٔ شکار شیر و نقش خاقان فتحعلی‌شاه (چشمه‌علی) در شهرری کشیده است. وی پس از توصیف نقش‌برجستهٔ چشمه‌علی به نقش‌برجستهٔ شکار شیر می‌پردازد: «نقش‌برجستهٔ دیگری هم در دامنهٔ جنوبی رشته‌ای از صخره‌ها وجود دارد. این صفحه در مشرق خرابه‌های ری، فتحعلی‌شاه را سوار بر اسب نشان می‌دهد که با ضرب نیزه‌ای شیری را به زمین کوبیده است. ... مسافرانی که پیش از ما بدین‌جا آمده نقل کرده‌اند، در همین‌مکان یک حجاری از دورهٔ ساسانیان بوده که از قرار معلوم فتحعلی‌شاه آن‌را نابود ساخته و به جایش نقشی از خود به یادگار گذاشته است» (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۱۳و ۱۱۴).

«اورسل» در ۱۸۸۲م./۱۲۹۹هـ.ق. کتیبهٔ چشمه‌علی را به‌جای کتیبهٔ شکار شیر گرفته و گمان برده این همان کتیبه‌ای است که نقش‌برجستهٔ ساسانی روی آن بوده و توسط فتحعلی‌شاه محو شده است: «کمی دورتر از مزار شاه‌عبدالعظیم از پای تخته‌سنگی چشمه‌هایی می‌جوشند و آب آن‌ها در استخر کوچک مدوری جمع می‌شود. اسم این چشمه، چشمه‌علی است. در قسمت مسطح و صاف تخته‌سنگ، تصویر یکی از شاهان ساسانی با سنگ‌نبشتهٔ درازی به زبان پهلوی حکاکی‌شده است، ولی متأسفانه فتحعلی‌شاه تحت‌تأثیر وسوسهٔ بچه‌گانه‌ای دستور داده است این کنده‌کاری جالب را بتراشند و به‌جای آن نقش‌برجسته‌ای که او را در لباس پادشاهی نشسته و بر اریکهٔ سلطنت نشان می‌دهد و ده نفر از فرزندانش دور وی صف کشیده‌اند، نقر کنند» (اورسل، ۱۳۸۲: ۲۹۹). اورسل که احتمالاً نقاشی ویلیام پرایس را دیده، کتیبهٔ بالا و پایین سنگ‌نوشتهٔ ساسانی را به زبان پهلوی می‌داند.

«کرزن» نیز به سال ۱۸۸۹م./۱۳۰۶هـ.ق. هنگام بازدید از ری به نقش‌برجستهٔ ساسانی و محو آن توسط فتحعلی‌شاه اشاره می‌کند (کرزن، ۱۳۷۳، ج۱: ۴۶۴).

«جکسن» نیز که سفرنامه‌های افراد پیش از خود را خوانده و تصاویرشان را مشاهده کرده، اطلاعات مبسوطی درخصوص سنگ‌نگارهٔ ساسانی به‌دست می‌دهد و در آخر از محو آن توسط فتحعلی‌شاه و نقر نقش شکار شیر ابراز تأسف می‌کند (جکسن، ۱۳۸۷: ۴۹۲ و ۴۹۳).

تصاویر به‌جا مانده از نقش شکار شیر

از آنجا که این سنگ‌نگاره امروز ازمیان رفته، تصاویر به‌جامانده از آن برای بررسی بیشتر و خواندن کتیبه‌اش بسیار حائز اهمیت‌اند. در ابتدای این پژوهش، گمان می‌رفت تعداد اندکی تصویر از این سنگ‌نگاره موجود باشد؛ اما جستجو نشان‌داد تصاویر زیادی از آن در آرشیو ایرانیان و خارجیانی که به ایران آمده‌اند، وجود دارد. این تصاویر به‌ترتیب تاریخِ ایجاد، معرفی خواهند شد؛ نخستین تصویری که از نقش شکار شیر وجود دارد نقاشی‌ای است که «اوژن فلاندن» از این سنگ‌نگاره در سال ۱۸۴۱م./ ۱۲۵۶هـ.ق. کشیده است. فلاندن در این نقاشی تصویر را بسیار دقیق و از روبه‌رو کشیده است (تصویر ۱۱). کشیدن این نقاشی از روبه‌رو امکان‌پذیر نبوده؛ چراکه به‌دلیل مهتابی کوچک جلوی سنگ‌نگاره امکان ایستادن روبه‌روی آن تنها در فاصله‌ای اندک امکان‌پذیر بوده، نه از فاصله‌ای دور که کل صفحه را در دید نقاش قرار دهد. به‌همین‌دلیل است که غالب عکس‌های باقی‌مانده از این صخره از زاویه‌های کنار آن انداخته شده است. در نقاشی فلاندن چند پله در

سمت راست و گوشهٔ پایین صخره وجود دارد که در تصاویر دیگر معلوم نیست. اشکال این نقاشی آن است که باوجود جزئیات فراوان، کتیبه‌های اطراف آن ترسیم نشده است. همین‌طور گوشهٔ سمت راست بالای صخره، حالتی شکسته دارد که در تصاویر دیگر چنین نیست؛ هم‌چنین با توجه به اندازهٔ قامت دو مردی که جلوی تصویر کشیده شده‌اند، این سنگ‌نگاره حدود دو برابر ابعاد واقعیش کشیده شده است.

تصویر دوم را «ژول لورنس» در سال ۱۸۴۸م./۱۲۶۴هـ.ق. مقارن آخرین ماه‌های سلطنت «محمدشاه قاجار» حین سفرش به ایران کشیده است (تصویر ۳). این همان تصویری است که برای تعیین موقعیت سنگ‌نگاره ذکر آن ازنظر گذشت.

تصویر سوم، عکسی است که «عبدالله‌خان قاجار» عکاس معروف «ناصرالدین‌شاه» انداخته است[۸] (تصویر ۱۲). این عکس در آلبوم ۱۶۳ کاخ گلستان به شمارهٔ ۷۲-۱۶۳ وجود دارد. عنوان عکس زیر آن چنین نوشته شده: «شبیه خاقان خلدآشیان در سرسره». عکاس نام خود را پایین سمت راست و محل عکاسخانه‌اش را سمت چپ نوشته: «خانه‌زاد عبدالله قاجار، دارالخلافهٔ ناصری». آلبوم مزبور شامل ۷۶ عکس است و تعداد ۱۰ عکس آن به آثار تاریخی ری تعلق دارد. هیچ‌کدام از عکس‌ها تاریخ ندارند، اما تخمین سال این عکس‌ها چندان دشوار نیست. در یکی از عکس‌ها، آثار مرمت برج طغرل دیده می‌شود و نردبانی بلند در پای برج قرار گرفته و سبدی از بالای نقاله‌ای در داخل برج آویزان است. رنگ متفاوت بندهای آجرها گویای بندکشی تازه‌اجراشدهٔ برج است. از آنجایی‌که این برج حدود سال ۱۳۰۱هـ.ق. به دستور «امین‌السلطان» مرمت‌شده و در عکس هنوز وسایل بنّایی در محل برج موجود است، تاریخ عکس مزبور و دیگر عکس‌های مربوط به شهرری در این آلبوم -ازجمله عکس نقش شکار شیر- همین حدود است.

عکس چهارم توسط «وان الده»[۹] هلندی در سال ۱۹۲۵م./ ۱۳۴۳هـ.ق. انداخته شده است (تصویر ۱۳). کتیبه‌های سمت راست سنگ‌نگاره در این تصویر به‌وضوح قابل خوانش است.

عکس پنجم را «فردریک جی. کلپ»[۱۰] در سال ۱۹۳۳م./۱۳۱۲هـ.ش. انداخته است (تصویر ۱۴).

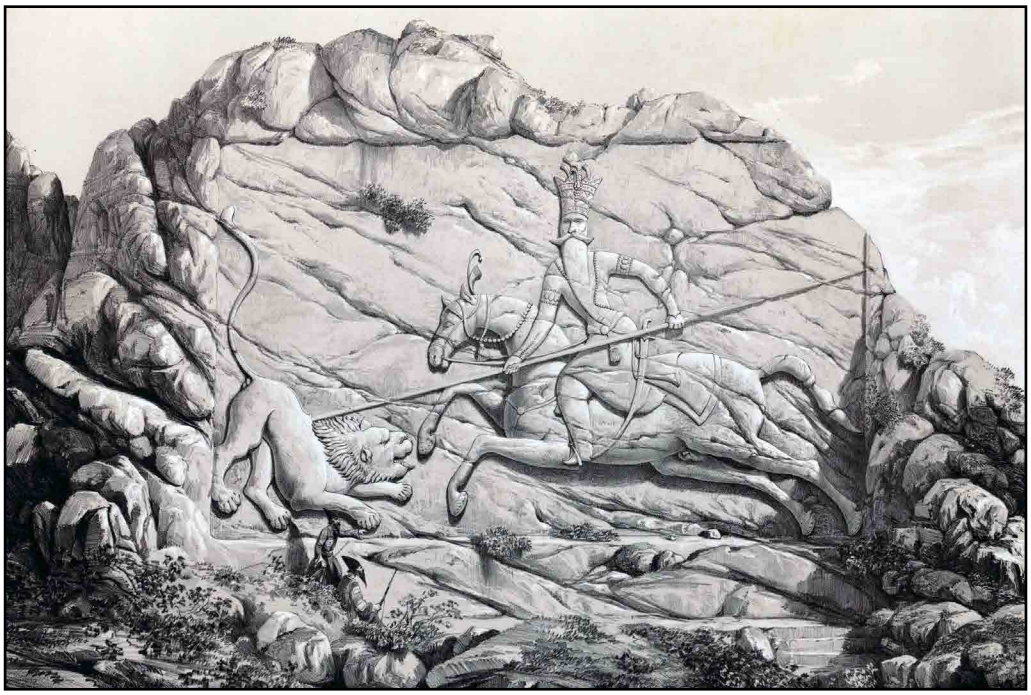
عکس ششم از آلبوم خانوادگی «کامبیز ملک‌آرا» از صفحهٔ «فلیکر» اتخاذ شده است. تاریخ آن ۱۹۳۳م./۱۳۱۲هـ.ش. است (تصویر ۱۵). اهمیت این عکس در نوشتهٔ زیر آن است؛ در بالا: «جهان بگلو، ملک‌آرا»، پایین: «تهران، فتحعلی‌شاه، چشمه‌علی ری». نوشتهٔ عکس نشان می‌دهد، این سنگ‌نگاره با سنگ‌نگارهٔ چشمه‌علی اشتباه گرفته شده است.

عکس هفتم در آلبومی در کتابخانهٔ ملی بدون تاریخ و بدون نام عکاس قرار دارد (تصویر ۱۶).

مجموعهٔ هشتم شامل چهار عکس است که توسط «راجر ویولت»[۱۱] در سال ۱۹۵۸م./۱۳۳۶هـ.ش. گرفته شده است.[۱۲] به‌دلیل کیفیت تصاویر این مجموعه، مبنای خوبی برای خواندن کتیبه‌های این سنگ‌نگاره بودند. در این مجموعه تصویر برای نخستین‌بار می‌بینیم سنگ‌نگاره دارای رنگ است؛ هم‌چنین عکسی که از پایین صخره‌ها انداخته‌شده حدود ارتفاع این سنگ‌نگاره را از سطح زمین مشخص می‌کند (تصاویر ۱۷، ۱۸ و ۱۹). در تصویر ۱۷ لوحهٔ دوم بالایی روی صخره به‌خوبی دیده می‌شود.

عکس نهم توسط «غلامحسین ملک‌عراقی» در سال ۱۹۶۱م./۱۳۴۰هـ.ش. انداخته شده است و ظاهراً آخرین عکس تاریخ‌دار پیش از تخریب این نقش‌برجسته است. این عکس از زاویهٔ خوبی انداخته شده و تمام صفحهٔ نقش‌برجسته را پوشش می‌دهد (تصویر ۲۰).

تاریخ و نام عکاسِ تصویر دهم نیز مشخص نیست، اما رنگ‌آمیزی دارد. این عکس از کتاب دایرةالمعارف هنر جهان یافت شد (تصویر ۲۱).



تصویر ۱۱: نقاشی فلاندن از سنگ‌نگاره در ۱۸۴۱م/ ۱۲۵۶ق. (www.digitalcollections.nypl.org)
Fig. 11: Flandin's painting of the relief in 1841 (www.digitalcollections.nypl.org)



تصویر ۱۲: عکس عبدالله قاجار از سنگ‌نگاره در ۱۸۸۴م/۱۳۰۱ق (آلبوم خانهٔ کاخ گلستان، شمارهٔ ۷۲-۱۶۳)
Fig. 12: Abdullah Qajar's photo of the relief in 1884 (Golestan palace photo archive, No. 163-72).



تصویر ۱۳: عکس وان الده از سنگ‌نگاره در ۱۹۲۵م. (www.lookandlearn.com)
Fig. 13: Van Eelde's photo of the relief in 1925 (www.lookandlearn.com)



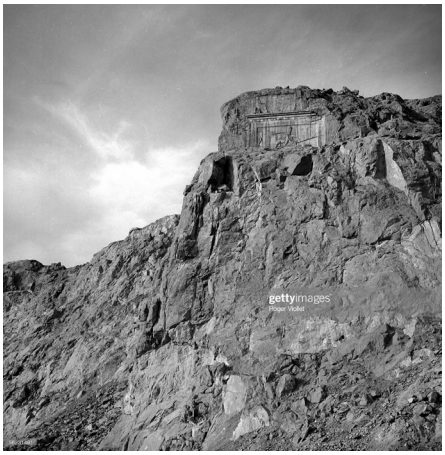
تصویر ۱۴: عکس فردریک جی. کلپ از سنگ‌نگاره در سال ۱۹۳۳م. (www.collections.lib.uwm.edu)
Fig. 14: Frederick G. Clapp's photo of the relief in 1933 (www.collections.lib.uwm.edu)



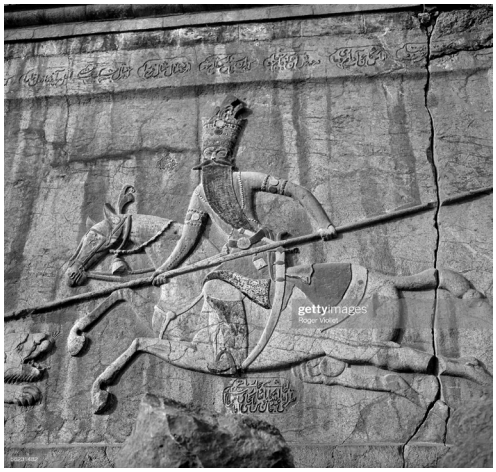
تصویر ۱۵: عکس سنگ‌نگاره از آلبوم خانوادگی کامبیز ملک‌آرا در ۱۹۳۳م. (www.flickr.com)
Fig. 15. photo of the relief from Cambiz Molkara's family album in 1933 (www.flickr.com)



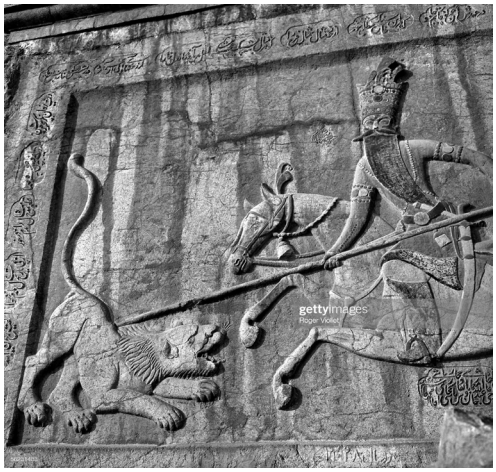
تصویر ۱۶: عکس سنگ‌نگاره از عکّاسی ناشناس و بدون تاریخ. (ساکما، ۴۹۵۱۲۱۶)
Fig. 16: photo of the relief by an unknown photographer and undated (Sakma, 4951216).



تصویر ۱۷: عکس راجر ویولت از سنگ‌نگاره در ۱۹۵۸م. (www.gettyimages.in).
Fig. 16: Roger Viollet's photo of the relief in 1958 (www.gettyimages.in).



تصویر ۱۸: عکس راجر ویولت از سنگ‌نگاره در ۱۹۵۸م. (www.gettyimages.in).
Fig. 18: Roger Viollet's photo of the relief in 1958 (www.gettyimages.in).



تصویر ۱۹: عکس راجر ویولت از سنگ‌نگاره در ۱۹۵۸م.(www.gettyimages.in).
Fig. 19: Roger Viollet's photo of the relief in 1958 (www.gettyimages.in).



تصویر ۲۰: عکس غلامحسین ملک‌عراقی از سنگ نگاره در ۱۹۶۱م/۱۳۴۰ش. (ابریشمی، ۱۳۹۲: ۳۴)
Fig. 20. Malek-Iraqi's photo of the relief in 1961 (Abrishmi, 2012: 34).



تصویر ۲۱: عکس سنگ‌نگاره از عکّاسی ناشناس و بدون تاریخ (____, 1960: V11: Plate, 47).
Fig. 21: photo of the relief by an unknown photographer and undated (____, 1960, V11: plate. 407).

مرمت به‌وسیلهٔ کارخانه سیمان ری

یکی از مسائلی که پس از مشاهدهٔ عکس‌ها می‌توان بدان پی‌برد آن است که گویا از تصویر ۱۷ به‌بعد تغییراتی در نقش رخ‌داده، بدان‌معنا که قسمت‌هایی از آن رنگ شده است. در مجموعه عکس «راجر ویولت» به سال ۱۹۵۸م./۱۳۳۶هـ.ش. کتیبه‌های اطراف نقش، ریش و تاج شاه، چکمه و زین اسب او و همین‌طور نوشتهٔ زیر اسب، همه رنگ‌آمیزی شده‌اند.[۱۳] از آنجا که عکس‌های گرفته‌شده سیاه و سفیداند، تشخیص رنگ آن‌ها امکان‌پذیر نیست؛ اما طبق گفتگوی حضوری نگارنده با «حسن فراهانی» (کارمند بایگانی کارخانه سیمان ری)[۱۴] که اکنون در موزهٔ کارخانه سیمان مشغول سامان‌دهی اسناد کارخانه است، ازجمله رنگ‌های به‌کار رفته آبی و قرمز بوده است.

تغییر دیگر، قاب بالای نقش است که در تصاویر قدیمی‌تر وجود ندارد. این تغییرات گویا از سوی کارخانهٔ سیمان صورت‌گرفته و مصطفوی دربارهٔ آن چنین گفته است: «از طرف کارخانه سیمان در سال ۱۳۲۸هـ.ش. تعمیر و مرمت صحیحی در این نقش تاریخی انجام گرفته است و اکنون نیز درنظر دارند با ایجاد حائلی از سیم خاردار حد موجود آن‌را از آسیب بیشتر کوه‌بری حفظ نمایند و لوحه‌ای برای توجه به حفظ آن در پهلوی نقش بر سنگ نصب کنند» (مصطفوی، ۱۳۳۲: ۱۰). ظاهراً منظور مصطفوی از تعمیر و مرمت همین رنگ‌آمیزی و اضافه‌شدن قاب بالای نقش است. در عکس راجر ویولت نیز دیده می‌شود که در قسمت پایین نقش بدون هیچ توضیحی عبارت «در سال ۱۳۲۸» نقر شده است (تصویر ۲۲). «صفی‌نژاد» نیز به مرمت این نقش ازسوی کارخانهٔ سیمان ری در سال ۱۳۲۸هـ.ش. اشاره کرده و گفته در زیر آن نوشته‌اند: «در سال ۱۳۲۸ به وسیلهٔ کارخانه سیمان مرمت گردید» (صفی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۳۴۵). در عکس‌های باقی‌مانده غیر از «در سال ۱۳۲۸» بقیهٔ جمله دیده نمی‌شود.



تصویر ۲۲: عبارت «در سال ۱۳۲۸» در قسمت پایین سنگ‌نگاره (www.gettyimages.in).

Fig. 22: The words "in the year 1328" in the lower part of the relief (www.gettyimages.in).

خوانش کتیبه

«نخجوانی» در کتاب مواد التواریخ قطعه‌ای شعر از «میرزاتقی علی‌آبادی» ذکر کرده و در توضیح آن چنین نوشته: «تاریخ نقش شکل و شمایل فتحعلی‌شاه قاجار در سنگی از کوه‌های ری که چشمهٔ صافی نیز از زیر آن جاری است، موسوم به چشمه‌علی. میرزا تقی علی‌آبادی متخلص به صاحب، قصیده و ماده‌تاریخ گفته که چند بیت نوشته می‌شود» (نخجوانی، ۱۳۴۳: ۶۹۹). نخجوانی منبع این شعر را عنوان نکرده، اما بررسی‌ها نشان می‌دهد این همان شعری است که روی کتیبهٔ پیرامون نقش شکار شیر نقر شده و مربوط به نقش‌برجستهٔ چشمه‌علی نیست. شعر مزبور در ۱۰ بیت و به شرح زیر عیناً از کتاب نخجوانی نقل می‌شود:

منت وافر خدایرا که بیفزود
رونق دنیا بعدل خسرو دانا
خسرو کشورستان شهنشه اعظم
فتحعلی شه بدهر داور و دارا

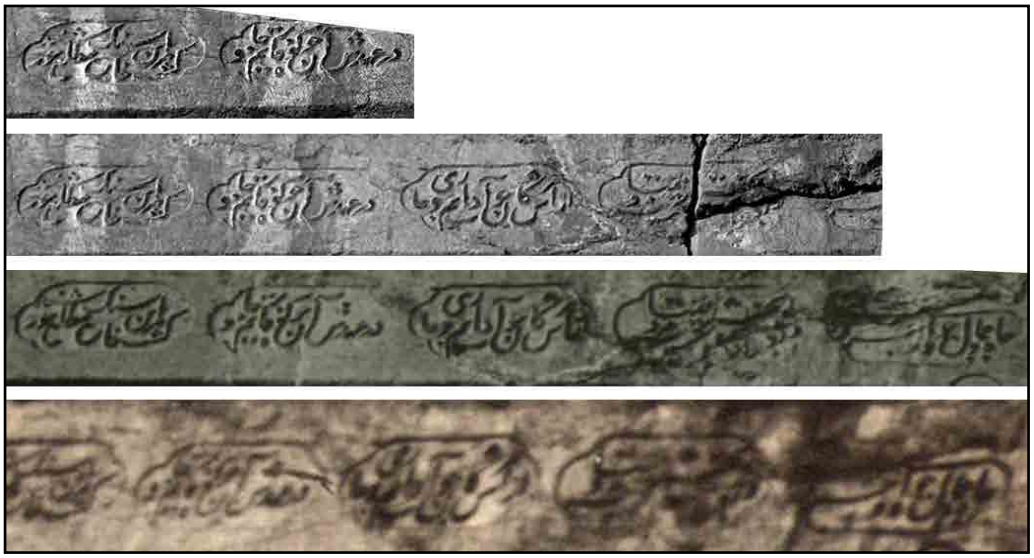
آنکه ز جودش جهان بسور موفر
آنکه ز عدلش زمان بامن موفا
گشت مر این خاره سنگ مطلع خورشید
از چه؟ ز تمثال بیمثال فرح را[۱۵]
چهرهٔ ماهست یا که طلعت سلطان
طلعت شاهست یا طلیعهٔ بیضا
گوهر تمثال شه بسنگ عجب نیست
لعل پدید آورند از دل خارا
چون حجر کعبه سجده‌گاه سلاطین
در قدمش کوه خاره منبع دریا
رحمت یزدان نگر بچشمهٔ روشن
قدرت ایزد ببین بصخرهٔ سما
قطعه بمدح و مثال راندم در خور
از پی تاریخ سال ماندم دروا
گفت بتاریخ آن خرد که شد اینک
موسی عمران عیان بسینهٔ سینا

کتیبهٔ پیرامون سنگ‌نگاره شامل ۱۱بیت است که در ۲۲ واگیره اجرا شده است. ۶ واگیره سمت راست، ۱۰ واگیره بالای نقش و ۶ واگیره در سمت چپ اجرا شده‌اند. این درحالی است که شعر مذکور از سوی نخجوانی تنها ۱۰ بیت دارد. برای خواندن و ثبت دقیق آن‌چه اجرا شده، در هر قسمت کتیبه از چندین عکس استفاده شد؛ چراکه در هر عکس کیفیت قسمتی از کتیبه خوب و قابل خوانش است. با کنار هم قرار دادن تصاویرِ هر یک از قسمت‌های پیرامونی، کار بازخوانی شروع شد (تصاویر ۲۳، ۲۴، ۲۵ و ۲۶) برای ضبط آن‌چه دقیقاً اجرا شده در بازخوانی کتیبه سعی‌بر آن است که رسم‌الخط به‌کاررفته در کتیبه به‌همان صورت که در عکس‌ها دیده می‌شود، حفظ شود و از بازنویسی کلمات به‌صورت امروزین آن‌ها خودداری شده است. کلمات ناخوانا در کتیبه با سه نقطه (...) و کلماتی که در اثر خراب‌شدن سنگ مخدوش شده با علامتِ +++ مشخص شده‌اند.



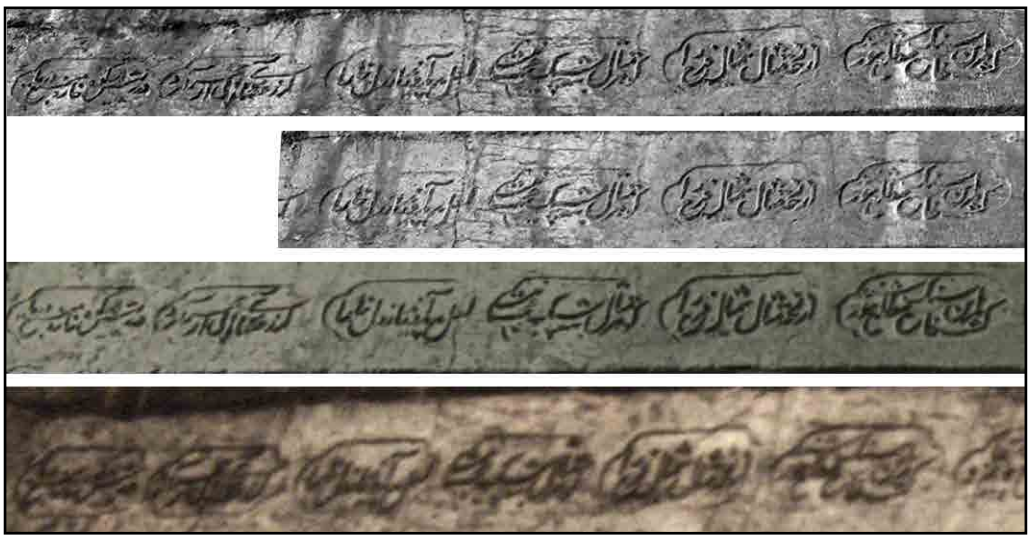
تصویر ۲۳: کتیبه‌های سمت راست سنگ‌نگاره (نگارنده، ۱۴۰۱).
Fig. 23: The inscriptions on the right side of the relief (Authors, 2022).

منت وافر خدای را که بیفزود
رونق دنیا بعدلِ خسرو دنیا
خسرو کشورستان شهنشه اعظم
فتحعلی شه بدهر داور دنیا
آنکه ز جودش جهان ... موفر
آنکه ز عدلش زمان بسور موفی



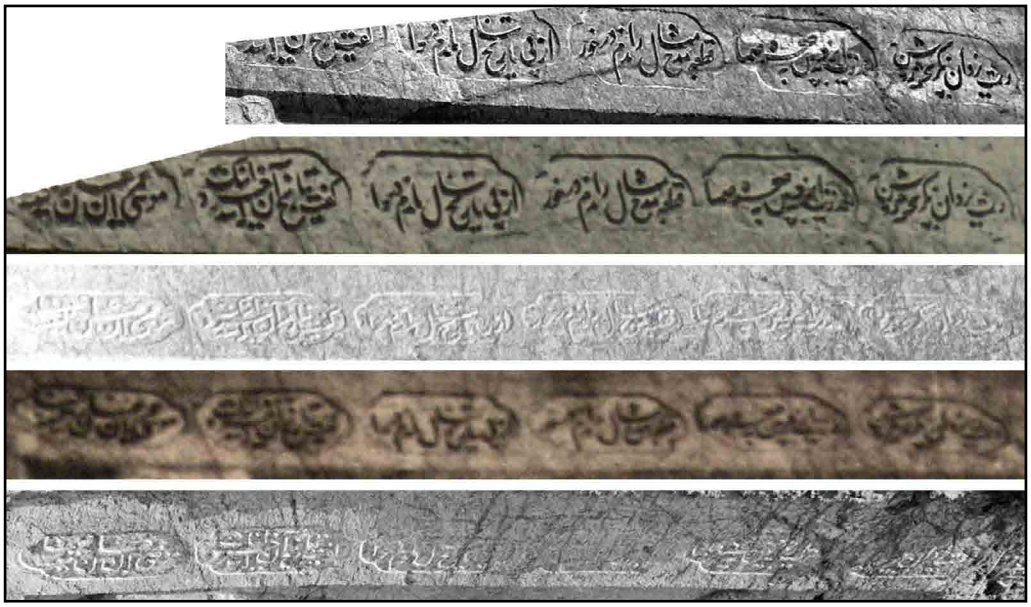
تصویر ۲۴: کتیبه‌های بخش اوّل بالای سنگ‌نگاره (نگارنده، ۱۴۰۱).
Fig. 24: The inscriptions of the first part above the relief (Authors, 2022).

جاه و جمال ... ...
داد +++ +++ +++ و همتا
از امرش کان چو آب دائم[۱۶] و جاری
در عهدش آن چو کوه قایم و برجا



تصویر ۲۵: کتیبه‌های بخش دوّم بالای سنگ‌نگاره (نگارنده، ۱۴۰۱).
Fig. 25: The inscriptions of the second part above the relief (Authors, 2022).

گشت مر این خاره‌سنگ مطلع خورشید
از چه؟[۱۷] ز تمثال بی‌مثال فرحزا
گوهر تمثال شه بسنگ عجب نیست
لعل پدید آوردند از دل خارا
گر ز عصا موسی آبی از حجر آرد
درز پیش ز کوه خاره منبع دریا



تصویر ۲۶: کتیبه‌های سمت چپ سنگ‌نگاره (نگارنده، ۱۴۰۱).
Fig. 26: The inscriptions on the left side of the relief (Authors, 2022).

رحمت یزدان نگر بچشمهٔ روشن
قدرت ایزد به‌بین به صخرهٔ صما
قطعه بمدح مثال راندم درخور
از پی تاریخ سال ماندم دروا
گفت بتاریخ آن خرد که شد اینک
موسی عمران عیان به سینهٔ سینا

هم‌چنین زیر شکم اسب متنی فشرده به خط نستعلیق در سه سطر وجود دارد که چنین خوانده می‌شود: «به طراحی عالیجاه عبدالله‌خان معمارباشی و نقاش‌باشی و به حجاری آقا محمدقاسم حجّارباشی سمت اتمام یافت» (تصویر ۲۷). متن نشان می‌دهد طراح این سنگ‌نگاره عبدالله‌خان، معمار و نقّاش معروف فتحعلی‌شاه است و حجّار آن «محمدقاسم حجّارباشی» است. جلوی سر شاه در داخل نقشی ترنج‌مانند، نام و نشان فتحعلی‌شاه چنین نوشته شده: «السلطان الاعظم الاعدل ... فتحعلی‌شاه قاجار ...»[۱۸] (تصویر ۲۸).

بررسی تصاویر به‌جامانده و خوانش کتیبه نشان می‌دهد شعری که در کتیبه اجرا شده اندکی با آن‌چه نخجوانی ذکر کرده تفاوت دارد؛ بدین‌معنا که تعداد ابیات اجرا شده یک بیت بیشتر از آن‌چه نخجوانی نقل کرده، است. در برخی ابیات نیز برخی کلمات تغییر داده شده‌اند؛ هم‌چنین در اجرای کتیبه ابیاتی حذف‌شده و ابیاتی دیگر جایگزین آن شده‌اند. گویی شعر شاعر دست‌کاری شده به‌گونه‌ای که به اعتبار ادبی آن لطمه وارد شده است.



تصویر ۲۷: اسامی طرّاح و حجّار سنگ‌نگاره (www.getty-images.in).

Fig. 27: Names of the designer and stonemason of relief (www.gettyimages.in).



تصویر ۲۸: نام و نشان فتحعلی‌شاه در نقش ترنج‌مانند (www.gettyimages.in).

Fig. 28: The name of Fath Ali Shah in toranj pattern (www.gettyimages.in).

سال ساخت اثر

برای نخستین‌بار مصطفوی از سال ساخت نقش‌برجسته در ۱۲۴۶هـ.ق. اطلاع می‌دهد (مصطفوی، ۱۳۳۲: ۱۰). از آنجا که مصطفوی با خواندن اشعار کتیبه‌ها و ماده‌تاریخ ساخت بناها آشنایی داشته، شعر کتیبه را دیده و سال ساخت آن‌را به‌وسیلهٔ محاسبهٔ ماده‌تاریخ به‌دست آورده، اما هیچ‌جا به محاسبهٔ ماده‌تاریخ اشاره نکرده است. کریمان نیز سال ۱۲۴۶هـ.ق. را به مصطفوی ارجاع داده است (کریمان، ۱۳۴۵، ج۱: ۳۰۲).

اولین تلاش برای خواندن بیت آخر کتیبه که ماده‌تاریخ در آن است توسط «لوفت» صورت‌گرفته است (Luft, 2001: 32). لوفت به‌دلیل عدم تسلط به زبان فارسی بیت کتیبه را اشتباه خوانده و براساس آن سعی‌کرده سال ۱۲۴۶هـ.ق. را توجیه کند. وی بیت آخر را چنین می‌خواند: «شد خسرو اینک / موسی عمران عیان ز سینهٔ سینا» و براساس آن حروف ابجد را حساب می‌کند که تاریخ ۱۲۴۶هـ.ق. را به‌دست می‌دهد.

نخجوانی در کتاب مواد‌التواریخ که موضوع اصلی آن مثال‌هایی از اشعاری است که ماده‌تاریخ وقایع مختلف و هم‌چنین بنای عمارات در آن‌ها به‌کار رفته، پس از ذکر شعر، بیت آخر که ماده‌تاریخ ساخت سنگ‌نگاره را شامل می‌شود، چنین ذکر کرده است: «شد اینک / موسی عمران عیان بسینهٔ سینا» وی با جمع ابجد حروف، عدد ۱۲۴۱هـ.ق. را به‌دست آورده است (نخجوانی، ۱۳۴۳: ۷۰۰). برای حل این معما باید بیت آخر کتیبه که ماده‌تاریخ را روشن می‌کند، به‌دقت بررسی کرد. جمله‌ای که ماده‌تاریخ را مشخص می‌کند، شامل کلمات بعد از «که» است: «شد اینک موسی عمران عیان به سینهٔ سینا». این عدد سال ۱۲۴۶هـ.ق. را به‌دست می‌دهد و نشان می‌دهد عددی که مصطفوی در مقالاتش ذکر کرده به‌درستی محاسبه شده است. در ماده‌تاریخ شعری که نخجوانی آورده حرف اضافهٔ «به» در «به سینه» به‌شکل «بسینه» نوشته شده است. همین موضوع باعث حذف حرف «ه» که معادل ابجدی عدد ۵ است، می‌شود. از این جهت است که ماده‌تاریخ به‌دست آمده توسط نخجوانی ۵سال کمتر از ۱۲۴۶هـ.ق. است؛ البته با توجه به تغییراتی که در اجرای شعر کتیبه راه‌یافته این امکان نیز وجود دارد که رسم‌الخط شاعر در شعر اصلی «بسینه» و سال ساخت سنگ‌نگاره ۱۲۴۱هـ.ق. بوده و در اجرا به‌شکل «به سینه» اجرا شده است؛ اما این موضوع فعلاً قابل‌اثبات نیست؛ بنابراین تا به‌دست آوردن مدارک بیشتر سال ۱۲۴۶هـ.ق. که از رسم‌الخط اجرا شده در کتیبه به‌دست آمده، مورد پذیرش واقع است.

انهدام سنگ‌نگاره و سرنوشت آن

هم‌چنان‌که ذکر شد، آخرین عکس تاریخ‌داری که از نقش شکار شیر به‌جامانده در سال

۱۳۴۰هـ.ش. توسط «حسین ملک‌عراقی» گرفته شده است؛ بنابراین، این نقش تا آن‌سال سالم و پابرجا بوده است. کریمان در کتاب ری باستان که اسفند سال ۱۳۴۵هـ.ش. چاپ شده، نسبت به تخریب آثار باستانی موجود بر کوه سرسره توسط کارخانهٔ سیمان هشدار داده (کریمان، ۱۳۴۵، ج۱: ۲۹۶) و تصریح می‌کند نقش‌برجستهٔ شکار شیر بر اثر انفجار تخریب شده است: «صخره‌ای که این تصویر بر آن منقور است به تازگی بر اثر کوه‌بری کارخانهٔ سیمان از جای کنده شده و به‌پای تپه سقوط کرده است و قرار است پایه‌ای در محلی مناسب به نزدیکی کارخانه تعبیه و این سنگ در آنجا نصب گردد» (همان: ۳۰۲). مصطفوی نیز ذکر می‌کند تمامی آثار موجود بر این کوه بر اثر انفجارهای کارخانهٔ سیمان از بین رفته است (مصطفوی، ۱۳۷۵، ج۱: ۱۴۰)؛ بنابراین این سنگ‌نگاره بین سال‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۴۵هـ.ش. تخریب‌شده و قطعات آن به پای کوه سرسره سقوط کرده است. ظاهراً قطعات تکه‌تکه‌شدهٔ این نقش‌برجسته تا سال‌ها در محل و در پای کوه باقی و دو قطعه از آن نیز سالم مانده بود. مقایسهٔ عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵هـ.ش. نیز بر این نکته صحّه می‌گذارد که در سال ۱۳۴۵هـ.ش. دیگر چیزی از آن قسمت کوه سرسره که سنگ‌نگاره بر آن قرار داشته باقی‌نمانده است (تصویر ۲۹). این از بین بردن کوه برای تهیهٔ مواد اولیهٔ سیمان تا سال‌ها ادامه داشت؛ به‌طوری‌که از این کوه، جز قسمت غربی آن چیزی باقی‌نمانده است.[۱۹] امروزه «اتوبان امام علی» علیه‌السلام از وسط کوه سرسره که حالا دیگر وجود ندارد، عبور کرده است.

در سال ۱۳۵۳هـ.ش. آلمانی‌های «مؤسسهٔ باستان‌شناسی آلمان در تهران» عکسی از یک قطعهٔ پرت‌شدهٔ این سنگ‌نگاره انداخته‌اند. در این قطعه بدن شاه و تاجش کاملاً مشخص است (تصویر ۳۰). این باید همان قطعه‌ای باشد که کریمان گفته بود قرار بوده پایه‌ای برای آن نصب کنند. این قطعه به‌قدری بزرگ و سنگین بوده که امکان جابه‌جایی آن وجودنداشت، مگر این‌که به قطعاتی کوچک‌تر شکسته می‌شد؛ بنابراین ممکن است این قطعه تا سال‌ها در محل باقی‌مانده و همانجا دفن‌شده باشد. ازطرف دیگر، این احتمال وجود دارد که به مواد خام سیمان تبدیل شده باشد؛


540300
540600
540900
541200
541500
3959600
3959200
3958800
3958400
3958000
3957600
3957200
3956800
3956400
3956000
3955600
3955200
3954800
3954400
3954000
3953600
3953200
3952800
3952400
3952000
3951600
3951200
3950800
3950400
3950000
3949600
3949200
3948800
3948400
3948000
3947600
3947200
3946800
3946400
3946000
3945600
3945200
3944800
3944400
3944000
3943600
3943200
3942800
3942400
3942000
3941600
3941200
3940800
3940400
3940000
3939600
3939200
3938800
3938400
3938000
3937600
3937200
3936800
3936400
3936000
3935600
3935200
3934800
3934400
3934000
3933600
3933200
3932800
3932400
3932000
3931600
3931200
3930800
3930400
3930000
3929600
3929200
3928800
3928400
3928000
3927600
3927200
3926800
3926400
3926000
3925600
3925200
3924800
3924400
3924000
3923600
3923200
3922800
3922400
3922000
3921600
3921200
3920800
3920400
3920000
3919600
3919200
3918800
3918400
3918000
3917600
3917200
3916800
3916400
3916000
3915600
3915200
3914800
3914400
3914000
3913600
3913200
3912800
3912400
3912000
3911600
3911200
3910800
3910400
3910000
3909600
3909200
3908800
3908400
3908000
3907600
3907200
3906800
3906400
3906000
3905600
3905200
3904800
3904400
3904000
3903600
3903200
3902800
3902400
3902000
3901600
3901200
3900800
3900400
3900000
3899600
3899200
3898800
3898400
3898000
3897600
3897200
3896800
3896400
3896000
3895600
3895200
3894800
3894400
3894000
3893600
3893200
3892800
3892400
3892000
3891600
3891200
3890800
3890400
3890000
3889600
3889200
3888800
3888400
3888000
3887600
3887200
3886800
3886400
3886000
3885600
3885200
3884800
3884400
3884000
3883600
3883200
3882800
3882400
3882000
3881600
3881200
3880800
3880400
3880000
3879600
3879200
3878800
3878400
3878000
3877600
3877200
3876800
3876400
3876000
3875600
3875200
3874800
3874400
3874000
3873600
3873200
3872800
3872400
3872000
3871600
3871200
3870800
3870400
3870000
3869600
3869200
3868800
3868400
3868000
3867600
3867200
3866800
3866400
3866000
3865600
3865200
3864800
3864400
3864000
3863600
3863200
3862800
3862400
3862000
3861600
3861200
3860800
3860400
3860000
3859600
3859200
3858800
3858400
3858000
3857600
3857200
3856800
3856400
3856000
3855600
3855200
3854800
3854400
3854000
3853600
3853200
3852800
3852400
3852000
3851600
3851200
3850800
3850400
3850000
3849600
3849200
3848800
3848400
3848000
3847600
3847200
3846800
3846400
3846000
3845600
3845200
3844800
3844400
3844000
3843600
3843200
3842800
3842400
3842000
3841600
3841200
3840800
3840400
3840000
3839600
3839200
3838800
3838400
3838000
3837600
3837200
3836800
3836400
3836000
3835600
3835200
3834800
3834400
3834000
3833600
3833200
3832800
3832400
3832000
3831600
3831200
3830800
3830400
3830000
3829600
3829200
3828800
3828400
3828000
3827600
3827200
3826800
3826400
3826000
3825600
3825200
3824800
3824400
3824000
3823600
3823200
3822800
3822400
3822000
3821600
3821200
3820800
3820400
3820000
3819600
3819200
3818800
3818400
3818000
3817600
3817200
3816800
3816400
3816000
3815600
3815200
3814800
3814400
3814000
3813600
3813200
3812800
3812400
3812000
3811600
3811200
3810800
3810400
3810000
3809600
3809200
3808800
3808400
3808000
3807600
3807200
3806800
3806400
3806000
3805600
3805200
3804800
3804400
3804000
3803600
3803200
3802800
3802400
3802000
3801600
3801200
3800800
3800400
3800000
3799600
3799200
3798800
3798400
3798000
3797600
3797200
3796800
3796400
3796000
3795600
3795200
3794800
3794400
3794000
3793600
3793200
3792800
3792400
3792000
3791600
3791200
3790800
3790400
3790000
3789600
3789200
3788800
3788400
3788000
3787600
3787200
3786800
3786400
3786000
3785600
3785200
3784800
3784400
3784000
3783600
3783200
3782800
3782400
3782000
3781600
3781200
3780800
3780400
3780000
3779600
3779200
3778800
3778400
3778000
3777600
3777200
3776800
3776400
3776000
3775600
3775200
3774800
3774400
3774000
3773600
3773200
3772800
3772400
3772000
3771600
3771200
3770800
3770400
3770000
3769600
3769200
3768800
3768400
3768000
3767600
3767200
3766800
3766400
3766000
3765600
3765200
3764800
3764400
3764000
3763600
3763200
3762800
3762400
3762000
3761600
3761200
3760800
3760400
3760000
3759600
3759200
3758800
3758400
3758000
3757600
3757200
3756800
3756400
3756000
3755600
3755200
3754800
3754400
3754000
3753600
3753200
3752800
3752400
3752000
3751600
3751200
3750800
3750400
3750000
3749600
3749200
3748800
3748400
3748000
3747600
3747200
3746800
3746400
3746000
3745600
3745200
3744800
3744400
3744000
3743600
3743200
3742800
3742400
3742000
3741600
3741200
3740800
3740400
3740000
3739600
3739200
3738800
3738400
3738000
3737600
3737200
3736800
3736400
3736000
3735600
3735200
3734800
3734400
3734000
3733600
3733200
3732800
3732400
3732000
3731600
3731200
3730800
3730400
3730000
3729600
3729200
3728800
3728400
3728000
3727600
3727200
3726800
3726400
3726000
3725600
3725200
3724800
3724400
3724000
3723600
3723200
3722800
3722400
3722000
3721600
3721200
3720800
3720400
3720000
3719600
3719200
3718800
3718400
3718000
3717600
3717200
3716800
3716400
3716000
3715600
3715200
3714800
3714400
3714000
3713600
3713200
3712800
3712400
3712000
3711600
3711200
3710800
3710400
3710000
3709600
3709200
3708800
3708400
3708000
3707600
3707200
3706800
3706400
3706000
3705600
3705200
3704800
3704400
3704000
3703600
3703200
3702800
3702400
3702000
3701600
3701200
3700800
3700400
3700000
3699600
3699200
3698800
3698400
3698000
3697600
3697200
3696800
3696400
3696000
3695600
3695200
3694800
3694400
3694000
3693600
3693200
3692800
3692400
3692000
3691600
3691200
3690800
3690400
3690000
3689600
3689200
3688800
3688400
3688000
3687600
3687200
3686800
3686400
3686000
3685600
3685200
3684800
3684400
3684000
3683600
3683200
3682800
3682400
3682000
3681600
3681200
3680800
3680400
3680000
3679600
3679200
3678800
3678400
3678000
3677600
3677200
3676800
3676400
3676000
3675600
3675200
3674800
3674400
3674000
3673600
3673200
3672800
3672400
3672000
3671600
3671200
3670800
3670400
3670000
3669600
3669200
3668800
3668400
3668000
3667600
3667200
3666800
3666400
3666000
3665600
3665200
3664800
3664400
3664000
3663600
3663200
3662800
3662400
3662000
3661600
3661200
3660800
3660400
3660000
3659600
3659200
3658800
3658400
3658000
3657600
3657200
3656800
3656400
3656000
3655600
3655200
3654800
3654400
3654000
3653600
3653200
3652800
3652400
3652000
3651600
3651200
3650800
3650400
3650000
3649600
3649200
3648800
3648400
3648000
3647600
3647200
3646800
3646400
3646000
3645600
3645200
3644800
3644400
3644000
3643600
3643200
3642800
3642400
3642000
3641600
3641200
3640800
3640400
3640000
3639600
3639200
3638800
3638400
3638000
3637600
3637200
3636800
3636400
3636000
3635600
3635200
3634800
3634400
3634000
3633600
3633200
3632800
3632400
3632000
3631600
3631200
3630800
3630400
3630000
3629600
3629200
3628800
3628400
3628000
3627600
3627200
3626800
3626400
3626000
3625600
3625200
3624800
3624400
3624000
3623600
3623200
3622800
3622400
3622000
3621600
3621200
3620800
3620400
3620000
3619600
3619200
3618800
3618400
3618000
3617600
3617200
3616800
3616400
3616000
3615600
3615200
3614800
3614400
3614000
3613600
3613200
3612800
3612400
3612000
3611600
3611200
3610800
3610400
3610000
3609600
3609200
3608800
3608400
3608000
3607600
3607200
3606800
3606400
3606000
3605600
3605200
3604800
3604400
3604000
3603600
3603200
3602800
3602400
3602000
3601600
3601200
3600800
3600400
3600000
3599600
3599200
3598800
3598400
3598000
3597600
3597200
3596800
3596400
3596000
3595600
3595200
3594800
3594400
3594000
3593600
3593200
3592800
3592400
3592000
3591600
3591200
3590800
3590400
3590000
3589600
3589200
3588800
3588400
3588000
3587600
3587200
3586800
3586400
3586000
3585600
3585200
3584800
3584400
3584000
3583600
3583200
3582800
3582400
3582000
3581600
3581200
3580800
3580400
3580000
3579600
3579200
3578800
3578400
3578000
3577600
3577200
3576800
3576400
3576000
3575600
3575200
3574800
3574400
3574000
3573600
3573200
3572800
3572400
3572000
3571600
3571200
3570800
3570400
3570000
3569600
3569200
3568800
3568400
3568000
3567600
3567200
3566800
3566400
3566000
3565600
3565200
3564800
3564400
3564000
3563600
3563200
3562800
3562400
3562000
3561600
3561200
3560800
3560400
3560000
3559600
3559200
3558800
3558400
3558000
3557600
3557200
3556800
3556400
3556000
3555600
3555200
3554800
3554400
3554000
3553600
3553200
3552800
3552400
3552000
3551600
3551200
3550800
3550400
3550000
3549600
3549200
3548800
3548400
3548000
3547600
3547200
3546800
3546400
3546000
3545600
3545200
3544800
3544400
3544000
3543600
3543200
3542800
3542400
3542000
3541600
3541200
3540800
3540400
3540000
3539600
3539200
3538800
3538400
3538000
3537600
3537200
3536800
3536400
3536000
3535600
3535200
3534800
3534400
3534000
3533600
3533200
3532800
3532400
3532000
3531600
3531200
3530800
3530400
3530000
3529600
3529200
3528800
3528400
3528000
3527600
3527200
3526800
3526400
3526000
3525600
3525200
3524800
3524400
3524000
3523600
3523200
3522800
3522400
3522000
3521600
3521200
3520800
3520400
3520000
3519600
3519200
3518800
3518400
3518000
3517600
3517200
3516800
3516400
3516000
3515600
3515200
3514800
3514400
3514000
3513600
3513200
3512800
3512400
3512000
3511600
3511200
3510800
3510400
3510000
3509600
3509200
3508800
3508400
3508000
3507600
3507200
3506800
3506400
3506000
3505600
3505200
3504800
3504400
3504000
3503600
3503200
3502800
3502400
3502000
3501600
3501200
3500800
3500400
3500000
3499600
3499200
3498800
3498400
3498000
3497600
3497200
3496800
3496400
3496000
3495600
3495200
3494800
3494400
3494000
3493600
3493200
3492800
3492400
3492000
3491600
3491200
3490800
3490400
3490000
3489600
3489200
3488800
3488400
3488000
3487600
3487200
3486800
3486400
3486000
3485600
3485200
3484800
3484400
3484000
3483600
3483200
3482800
3482400
3482000
3481600
3481200
3480800
3480400
3480000
3479600
3479200
3478800
3478400
3478000
3477600
3477200
3476800
3476400
3476000
3475600
3475200
3474800
3474400
3474000
3473600
3473200
3472800
3472400
3472000
3471600
3471200
3470800
3470400
3470000
3469600
3469200
3468800
3468400
3468000
3467600
3467200
3466800
3466400
3466000
3465600
3465200
3464800
3464400
3464000
3463600
3463200
3462800
3462400
3462000
3461600
3461200
3460800
3460400
3460000
3459600
3459200
3458800
3458400
3458000
3457600
3457200
3456800
3456400
3456000
3455600
3455200
3454800
3454400
3454000
3453600
3453200
3452800
3452400
3452000
3451600
3451200
3450800
3450400
3450000
3449600
3449200
3448800
3448400
3448000
3447600
3447200
3446800
3446400
3446000
3445600
3445200
3444800
3444400
3444000
3443600
3443200
3442800
3442400
3442000
3441600
3441200
3440800
3440400
3440000
3439600
3439200
3438800
3438400
3438000
3437600
3437200
3436800
3436400
3436000
3435600
3435200
3434800
3434400
3434000
3433600
3433200
3432800
3432400
3432000
3431600
3431200
3430800
3430400
3430000
3429600
3429200
3428800
3428400
3428000
3427600
3427200
3426800
3426400
3426000
3425600
3425200
3424800
3424400
3424000
3423600
3423200
3422800
3422400
3422000
3421600
3421200
3420800
3420400
3420000
3419600
3419200
3418800
3418400
3418000
3417600
3417200
3416800
3416400
3416000
3415600
3415200
3414800
3414400
3414000
3413600
3413200
3412800
3412400
3412000
3411600
3411200
3410800
3410400
3410000
3409600
3409200
3408800
3408400
3408000
3407600
3407200
3406800
3406400
3406000
3405600
3405200
3404800
3404400
3404000
3403600
3403200
3402800
3402400
3402000
3401600
3401200
3400800
3400400
3400000
3399600
3399200
3398800
3398400
3398000
3397600
3397200
3396800
3396400
3396000
3395600
3395200
3394800
3394400
3394000
3393600
3393200
3392800
3392400
3392000
3391600
3391200
3390800
3390400
3390000
3389600
3389200
3388800
3388400
3388000
3387600
3387200
3386800
3386400
3386000
3385600
3385200
3384800
3384400
3384000
3383600
3383200
3382800
3382400
3382000
3381600
3381200
3380800
3380400
3380000
3379600
3379200
3378800
3378400
3378000
3377600
3377200
3376800
3376400
3376000
3375600
3375200
3374800
3374400
3374000
3373600
3373200
3372800
3372400
3372000
3371600
3371200
3370800
3370400
3370000
3369600
3369200
3368800
3368400
3368000
3367600
3367200
3366800
3366400
3366000
3365600
3365200
3364800
3364400
3364000
3363600
3363200
3362800
3362400
3362000
3361600
3361200
3360800
3360400
3360000
3359600
3359200
3358800
3358400
3358000
3357600
3357200
3356800
3356400
3356000
3355600
3355200
3354800
3354400
3354000
3353600
3353200
3352800
3352400
3352000
3351600
3351200
3350800
3350400
3350000
3349600
3349200
3348800
3348400
3348000
3347600
3347200
3346800
3346400
3346000
3345600
3345200
3344800
3344400
3344000
3343600
3343200
3342800
3342400
3342000
3341600
3341200
3340800
3340400
3340000
3339600
3339200
3338800
3338400
3338000
3337600
3337200
3336800
3336400
3336000
3335600
3335200
3334800
3334400
3334000
3333600
3333200
3332800
3332400
3332000
3331600
3331200
3330800
3330400
3330000
3329600
3329200
3328800
3328400
3328000
3327600
3327200
3326800
3326400
3326000
3325600
3325200
3324800
3324400
3324000
3323600
3323200
3322800
3322400
3322000
3321600
3321200
3320800
3320400
3320000
3319600
3319200
3318800
3318400
3318000
3317600
3317200
3316800
3316400
3316000
3315600
3315200
3314800
3314400
3314000
3313600
3313200
3312800
3312400
3312000
3311600
3311200
3310800
3310400
3310000
3309600
3309200
3308800
3308400
3308000
3307600
3307200
3306800
3306400
3306000
3305600
3305200
3304800
3304400
3304000
3303600
3303200
3302800
3302400
3302000
3301600
3301200
3300800
3300400
3300000
3299600
3299200
3298800
3298400
3298000
3297600
3297200
3296800
3296400
3296000
3295600
3295200
3294800
3294400
3294000
3293600
3293200
3292800
3292400
3292000
3291600
3291200
3290800
3290400
3290000
3289600
3289200
3288800
3288400
3288000
3287600
3287200
3286800
3286400
3286000
3285600
3285200
3284800
3284400
3284000
3283600
3283200
3282800
3282400
3282000
3281600
3281200
3280800
3280400
3280000
3279600
3279200
3278800
3278400
3278000
3277600
3277200
3276800
3276400
3276000
3275600
3275200
3274800
3274400
3274000
3273600
3273200
3272800
3272400
3272000
3271600
3271200
3270800
3270400
3270000
3269600
3269200
3268800
3268400
3268000
3267600
3267200
3266800
3266400
3266000
3265600
3265200
3264800
3264400
3264000
3263600
3263200
3262800
3262400
3262000
3261600
3261200
3260800
3260400
3260000
3259600
3259200
3258800
3258400
3258000
3257600
3257200
3256800
3256400
3256000
3255600
3255200
3254800
3254400
3254000
3253600
3253200
3252800
3252400
3252000
3251600
3251200
3250800
3250400
3250000
3249600
3249200
3248800
3248400
3248000
3247600
3247200
3246800
3246400
3246000
3245600
3245200
3244800
3244400
3244000
3243600
3243200
3242800
3242400
3242000
3241600
3241200
3240800
3240400
3240000
3239600
3239200
3238800
3238400
3238000
3237600
3237200
3236800
3236400
3236000
3235600
3235200
3234800
3234400
3234000
3233600
3233200
3232800
3232400
3232000
3231600
3231200
3230800
3230400
3230000
3229600
3229200
3228800
3228400
3228000
3227600
3227200
3226800
3226400
3226000
3225600
3225200
3224800
3224400
3224000
3223600
3223200
3222800
3222400
3222000
3221600
3221200
3220800
3220400
3220000
3219600
3219200
3218800
3218400
3218000
3217600
3217200
3216800
3216400
3216000
3215600
3215200
3214800
3214400
3214000
3213600
3213200
3212800
3212400
3212000
3211600
3211200
3210800
3210400
3210000
3209600
3209200
3208800
3208400
3208000
3207600
3207200
3206800
3206400
3206000
3205600
3205200
3204800
3204400
3204000
3203600
3203200
3202800
3202400
3202000
3201600
3201200
3200800
3200400
3200000
3199600
3199200
3198800
3198400
3198000
3197600
3197200
3196800
3196400
3196000
3195600
3195200
3194800
3194400
3194000
3193600
3193200
3192800
3192400
3192000
3191600
3191200
3190800
3190400
3190000
3189600
3189200
3188800
3188400
3188000
3187600
3187200
3186800
3186400
3186000
3185600
3185200
3184800
3184400
3184000
3183600
3183200
3182800
3182400
3182000
3181600
3181200
3180800
3180400
3180000
3179600
3179200
3178800
3178400
3178000
3177600
3177200
3176800
3176400
3176000
3175600
3175200
3174800
3174400
3174000
3173600
3173200
3172800
3172400
3172000
3171600
3171200
3170800
3170400
3170000
3169600
3169200
3168800
3168400
3168000
3167600
3167200
3166800
3166400
3166000
3165600
3165200
3164800
3164400
3164000
3163600
3163200
3162800
3162400
3162000
3161600
3161200
3160800
3160400
3160000
3159600
3159200
3158800
3158400
3158000
3157600
3157200
3156800
3156400
3156000
3155600
3155200
3154800
3154400
3154000
3153600
3153200
3152800
3152400
3152000
3151600
3151200
3150800
3150400
3150000
3149600
3149200
3148800
3148400
3148000
3147600
3147200
3146800
3146400
3146000
3145600
3145200
3144800
3144400
3144000
3143600
3143200
3142800
3142400
3142000
3141600
3141200
3140800
3140400
3140000
3139600
3139200
3138800
3138400
3138000
3137600
3137200
3136800
3136400
3136000
3135600
3135200
3134800
3134400
3134000
3133600
3133200
3132800
3132400
3132000
3131600
3131200
3130800
3130400
3130000
3129600
3129200
3128800
3128400
3128000
3127600
3127200
3126800
3126400
3126000
3125600
3125200
3124800
3124400
3124000
3123600
3123200
3122800
3122400
3122000
3121600
3121200
3120800
3120400
3120000
3119600
3119200
3118800
3118400
3118000
3117600
3117200
3116800
3116400
3116000
3115600
3115200
3114800
3114400
3114000
3113600
3113200
3112800
3112400
3112000
3111600
3111200
3110800
3110400
3110000
3109600
3109200
3108800
3108400
3108000
3107600
3107200
3106800
3106400
3106000
3105600
3105200
3104800
3104400
3104000
3103600
3103200
3102800
3102400
3102000
3101600
3101200
3100800
3100400
3100000
3099600
3099200
3098800
3098400
3098000
3097600
3097200
3096800
3096400
3096000
3095600
3095200
3094800
3094400
3094000
3093600
3093200
3092800
3092400
3092000
3091600
3091200
3090800
3090400
3090000
3089600
3089200
3088800
3088400
3088000
3087600
3087200
3086800
3086400
3086000
3085600
3085200
3084800
3084400
3084000
3083600
3083200
3082800
3082400
3082000
3081600
3081200
3080800
3080400
3080000
3079600
3079200
3078800
3078400
3078000
3077600
3077200
3076800
3076400
3076000
3075600
3075200
3074800
3074400
3074000
3073600
3073200
3072800
3072400
3072000
3071600
3071200
3070800
3070400
3070000
3069600
3069200
3068800
3068400
3068000
3067600
3067200
3066800
3066400
3066000
3065600
3065200
3064800
3064400
3064000
3063600
3063200
3062800
3062400
3062000
3061600
3061200
3060800
3060400
3060000
3059600
3059200
3058800
3058400
3058000
3057600
3057200
3056800
3056400
3056000
3055600
3055200
3054800
3054400
3054000
3053600
3053200
3052800
3052400
3052000
3051600
3051200
3050800
3050400
3050000
3049600
3049200
3048800
3048400
3048000
3047600
3047200
3046800
3046400
3046000
3045600
3045200
3044800
3044400
3044000
3043600
3043200
3042800
3042400
3042000
3041600
3041200
3040800
3040400
3040000
3039600
3039200
3038800
3038400
3038000
3037600
3037200
3036800
3036400
3036000
3035600
3035200
3034800
3034400
3034000
3033600
3033200
3032800
3032400
3032000
3031600
3031200
3030800
3030400
3030000
3029600
3029200
3028800
3028400
3028000
3027600
3027200
3026800
3026400
3026000
3025600
3025200
3024800
3024400
3024000
3023600
3023200
3022800
3022400
3022000
3021600
3021200
3020800
3020400
3020000
3019600
3019200
3018800
3018400
3018000
3017600
3017200
3016800
3016400
3016000
3015600
3015200
3014800
3014400
3014000
3013600
3013200
3012800
3012400
3012000
3011600
3011200
3010800
3010400
3010000
3009600
3009200
3008800
3008400
3008000
3007600
3007200
3006800
3006400
3006000
3005600
3005200
3004800
3004400
3004000
3003600
3003200
3002800
3002400
3002000
3001600
3001200
3000800
3000400
3000000
2999600
2999200
2998800
2998400
2998000
2997600
2997200
2996800
2996400
2996000
2995600
2995200
2994800
2994400
2994000
2993600
2993200
2992800
2992400
2992000
2991600
2991200
2990800
2990400
2990000
2989600
2989200
2988800
2988400
2988000
2987600
2987200
2986800
2986400
2986000
2985600
2985200
2984800
2984400
2984000
2983600
2983200
2982800
2982400
2982000
2981600
2981200
2980800
2980400
2980000
2979600
2979200
2978800
2978400
2978000
2977600
2977200
2976800
2976400
2976000
2975600
2975200
2974800
2974400
2974000
2973600
2973200
2972800
2972400
2972000
2971600
2971200
2970800
2970400
2970000
2969600
2969200
2968800
2968400
2968000
2967600
2967200
2966800
2966400
2966000
2965600
2965200
2964800
2964400
2964000
2963600
2963200
2962800
2962400
2962000
2961600
2961200
2960800
2960400
2960000
2959600
2959200
2958800
2958400
2958000
2957600
2957200
2956800
2956400
2956000
2955600
2955200
2954800
2954400
2954000
2953600
2953200
2952800
2952400
2952000
2951600
2951200
2950800
2950400
2950000
2949600
2949200
2948800
2948400
2948000
2947600
2947200
2946800
2946400
2946000
2945600
2945200
2944800
2944400
2944000
2943600
2943200
2942800
2942400
2942000
2941600
2941200
2940800
2940400
2940000
2939600
2939200
2938800
2938400
2938000
2937600
2937200
2936800
2936400
2936000
2935600
2935200
2934800
2934400
2934000
2933600
2933200
2932800
2932400
2932000
2931600
2931200
2930800
2930400
2930000
2929600
2929200
2928800
2928400
2928000
2927600
2927200
2926800
2926400
2926000
2925600
2925200
2924800
2924400
2924000
2923600
2923200
2922800
2922400
2922000
2921600
2921200
2920800
2920400
2920000
2919600
2919200
2918800
2918400
2918000
2917600
2917200
2916800
2916400
2916000
2915600
2915200
2914800
2914400
2914000
2913600
2913200
2912800
2912400
2912000
2911600
2911200
2910800
2910400
2910000
2909600
2909200
2908800
2908400
2908000
2907600
2907200
2906800
2906400
2906000
2905600
2905200
2904800
2904400
2904000
2903600
2903200
2902800
2902400
2902000
2901600
2901200
2900800
2900400
2900000
2899600
2899200
2898800
2898400
2898000
2897600
2897200
2896800
2896400
2896000
2895600
2895200
2894800
2894400
2894000
2893600
2893200
2892800
2892400
2892000
2891600
2891200
2890800
2890400
2890000
2889600
2889200
2888800
2888400
2888000
2887600
2887200
2886800
2886400
2886000
2885600
2885200
2884800
2884400
2884000
2883600
2883200
2882800
2882400
2882000
2881600
2881200
2880800
2880400
2880000
2879600
2879200
2878800
2878400
2878000
2877600
2877200
2876800
2876400
2876000
2875600
2875200
2874800
2874400
2874000
2873600
2873200
2872800
2872400
2872000
2871600
2871200
2870800
2870400
2870000
2869600
2869200
2868800
2868400
2868000
2867600
2867200
2866800
2866400
2866000
2865600
2865200
2864800
2864400
2864000
2863600
2863200
2862800
2862400
2862000
2861600
2861200
2860800
2860400
2860000
2859600
2859200
2858800
2858400
2858000
2857600
2857200
2856800
2856400
2856000
2855600
2855200
2854800
2854400
2854000
2853600
2853200
2852800
2852400
2852000
2851600
2851200
2850800
2850400
2850000
2849600
2849200
2848800
2848400
2848000
2847600
2847200
2846800
2846400
2846000
2845600
2845200
2844800
2844400
2844000
2843600
2843200
2842800
2842400
2842000
2841600
2841200
2840800
2840400
2840000
2839600
2839200
2838800
2838400
2838000
2837600
2837200
2836800
2836400
2836000
2835600
2835200
2834800
2834400
2834000
2833600
2833200
2832800
2832400
2832000
2831600
2831200
2830800
2830400
2830000
2829600
2829200
2828800
2828400
2828000
2827600
2827200
2826800
2826400
2826000
2825600
2825200
2824800
2824400
2824000
2823600
2823200
2822800
2822400
2822000
2821600
2821200
2820800
2820400
2820000
2819600
2819200
2818800
2818400
2818000
2817600
2817200
2816800
2816400
2816000
2815600
2815200
2814800
2814400
2814000
2813600
2813200
2812800
2812400
2812000
2811600
2811200
2810800
2810400
2810000
2809600
2809200
2808800
2808400
2808000
2807600
2807200
2806800
2806400
2806000
2805600
2805200
2804800
2804400
2804000
2803600
2803200
2802800
2802400
2802000
2801600
2801200
2800800
2800400
2800000
2799600
2799200
2798800
2798400
2798000
2797600
2797200
2796800
2796400
2796000
2795600
2795200
2794800
2794400
2794000
2793600
2793200
2792800
2792400
2792000
2791600
2791200
2790800
2790400
2790000
2789600
2789200
2788800
2788400
2788000
2787600
2787200
2786800
2786400
2786000
2785600
2785200
2784800
2784400
2784000
2783600
2783200
2782800
2782400
2782000
2781600
2781200
2780800
2780400
2780000
2779600
2779200
2778800
2778400
2778000
2777600
2777200
2776800
2776400
2776000
2775600
2775200
2774800
2774400
2774000
2773600
2773200
2772800
2772400
2772000
2771600
2771200
2770800
2770400
2770000
2769600
2769200
2768800
2768400
2768000
2767600
2767200
2766800
2766400
2766000
2765600
2765200
2764800
2764400
2764000
2763600
2763200
2762800
2762400
2762000
2761600
2761200
2760800
2760400
2760000
2759600
2759200
2758800
2758400
2758000
2757600
2757200
2756800
2756400
2756000
2755600
2755200
2754800
2754400
2754000
2753600
2753200
2752800
2752400
2752000
2751600
2751200
2750800
2750400
2750000
2749600
2749200
2748800
2748400
2748000
2747600
2747200
2746800
2746400
2746000
2745600
2745200
2744800
2744400
2744000
2743600
2743200
2742800
2742400
2742000
2741600
2741200
2740800
2740400
2740000
2739600
2739200
2738800
2738400
2738000
2737600
2737200
2736800
2736400
2736000
2735600
2735200
2734800
2734400
2734000
2733600
2733200
2732800
2732400
2732000
2731600
2731200
2730800
2730400
2730000
2729600
2729200
2728800
2728400
2728000
2727600
2727200
2726800
2726400
2726000
2725600
2725200
2724800
2724400
2724000
2723600
2723200
2722800
2722400
2722000
2721600
2721200
2720800
2720400
2720000
2719600
2719200
2718800
2718400
2718000
2717600
2717200
2716800
2716400
2716000
2715600
2715200
2714800
2714400
2714000
2713600
2713200
2712800
2712400
2712000
2711600
2711200
2710800
2710400
2710000
2709600
2709200
2708800
2708400
2708000
2707600
2707200
2706800
2706400
2706000
2705600
2705200
2704800
2704400
2704000
2703600
2703200
2702800
2702400
2702000
2701600
2701200
2700800
2700400
2700000
2699600
2699200
2698800
2698400
2698000
2697600
2697200
2696800
2696400
2696000
2695600
2695200
2694800
2694400
2694000
2693600
2693200
2692800
2692400
2692000
2691600
2691200
2690800
2690400
2690000
2689600
2689200
2688800
2688400
2688000
2687600
2687200
2686800
2686400
2686000
2685600
2685200
2684800
2684400
2684000
2683600
2683200
2682800
2682400
2682000
2681600
2681200
2680800
2680400
2680000
2679600
2679200
2678800
2678400
2678000
2677600
2677200
2676800
2676400
2676000
2675600
2675200
2674800
2674400
2674000
2673600
2673200
2672800
2672400
2672000
2671600
2671200
2670800
2670400
2670000
2669600
2669200
2668800
2668400
2668000
2667600
2667200
2666800
2666400
2666000
2665600
2665200
2664800
2664400
2664000
2663600
2663200
2662800
2662400
2662000
2661600
2661200
2660800
2660400
2660000
2659600
2659200
2658800
2658400
2658000
2657600
2657200
2656800
2656400
2656000
2655600
2655200
2654800
2654400
2654000
2653600
2653200
2652800
2652400
2652000
2651600
2651200
2650800
2650400
2650000
2649600
2649200
2648800
2648400
2648000
2647600
2647200
2646800
2646400
2646000
2645600
2645200
2644800
2644400
2644000
2643600
2643200
2642800
2642400
2642000
2641600
2641200
2640800
2640400
2640000
2639600
2639200
2638800
2638400
2638000
2637600
2637200
2636800
2636400
2636000
2635600
2635200
2634800
2634400
2634000
2633600
2633200
2632800
2632400
2632000
2631600
2631200
2630800
2630400
2630000
2629600
2629200
2628800
2628400
2628000
2627600
2627200
2626800
2626400
2626000
2625600
2625200
2624800
2624400
2624000
2623600
2623200
2622800
2622400
2622000
2621600
2621200
2620800
2620400
2620000
2619600
2619200
2618800
2618400
2618000
2617600
2617200
2616800
2616400
2616000
2615600
2615200
2614800
2614400
2614000
2613600
2613200
2612800
2612400
2612000
2611600
2611200
2610800
2610400
2610000
2609600
2609200
2608800
2608400
2608000
2607600
2607200
2606800
2606400
2606000
2605600
2605200
2604800
2604400
2604000
2603600
2603200
2602800
2602400
2602000
2601600
2601200
2600800
2600400
2600000
2599600
2599200
2598800
2598400
2598000
2597600
2597200
2596800
2596400
2596000
2595600
2595200
2594800
2594400
2594000
2593600
2593200
2592800
2592400
2592000
2591600
2591200
2590800
2590400
2590000
2589600
2589200
2588800
2588400
2588000
2587600
2587200
2586800
2586400
2586000
2585600
2585200
2584800
2584400
2584000
2583600
2583200
2582800
2582400
2582000
2581600
2581200
2580800
2580400
2580000
2579600
2579200
2578800
2578400
2578000
2577600
2577200
2576800
2576400
2576000
2575600
2575200
2574800
2574400
2574000
2573600
2573200
2572800
2572400
2572000
2571600
2571200
2570800
2570400
2570000
2569600
2569200
2568800
2568400
2568000
2567600
2567200
2566800
2566400
2566000
2565600
2565200
2564800
2564400
2564000
2563600
2563200
2562800
2562400
2562000
2561600
2561200
2560800
2560400
2560000
2559600
2559200
2558800
2558400
2558000
2557600
2557200
2556800
2556400
2556000
2555600
2555200
2554800
2554400
2554000
2553600
2553200
2552800
2552400
2552000
2551600
2551200
2550800
2550400
2550000
2549600
2549200
2548800
2548400
2548000
2547600
2547200
2546800
2546400
2546000
2545600
2545200
2544800
2544400
2544000
2543600
2543200
2542800
2542400
2542000
2541600
2541200
2540800
2540400
2540000
2539600
2539200
2538800
2538400
2538000
2537600
2537200
2536800
2536400
2536000
2535600
2535200
2534800
2534400
2534000
2533600
2533200
2532800
2532400
2532000
2531600
2531200
2530800
2530400
2530000
2529600
2529200
2528800
2528400
2528000
2527600
2527200
2526800
2526400
2526000
2525600
2525200
2524800
2524400
2524000
2523600
2523200
2522800
2522400
2522000
2521600
2521200
2520800
2520400
2520000
2519600
2519200
2518800
2518400
2518000
2517600
2517200
2516800
2516400
2516000
2515600
2515200
2514800
2514400
2514000
2513600
2513200
2512800
2512400
2512000
2511600
2511200
2510800
2510400
2510000
2509600
2509200
2508800
2508400
2508000
2507600
2507200

به‌هر روی اکنون از سرنوشت آن اطلاعی در دست نیست. قطعهٔ کوچک‌تر دیگری نیز در محل باقی‌بوده که آلمانی‌ها آن‌را ندیده یا اگر دیده‌اند از آن عکس برنداشته‌اند. این قطعه تا سال‌ها پای کوه باقی‌بود تا آن‌که «رحمت ایمانی» (تکنسین کارخانهٔ سیمان) که از سال ۱۳۵۹هـ.ش. در کارخانه مشغول به‌کار بود، به گفتهٔ «مهری نامی» که برای آثار فرهنگی بوده حدود سال ۱۳۶۰ یا ۶۱هـ.ش. آن قطعه را با لیفتراک ۱۰تنی از پایین گود کوه به کارخانه منتقل می‌کند.[۴۰] این‌کار گرچه به‌دلیل وزن زیاد قطعه به سختی انجام شده، اما قطعهٔ مزبور را از خطر انهدام نجات‌داده و از آن‌پس قطعه به تملک کارخانه سیمان ری درآمده است. این قطعه درواقع سمت چپ بالای نقش‌برجسته است که دُم شیر و کتیبه‌های اطرافش را نشان می‌دهد. این قطعه تا سال‌ها در انبار کارخانهٔ سیمان ری نگه‌داری می‌شد و امروزه پس از تبدیل کارخانه سیمان ری به موزه در محوطهٔ آن نگه‌داری می‌شود (تصویر ۳۱). با توجه به ابعاد قطعهٔ باقی‌مانده می‌توان ابعاد کل سنگ‌نگاره را حدود ۳×۵ متر تخمین‌زد.



تصویر ۳۰: قطعهٔ بزرگتر سنگ‌نگاره که آلمانی‌ها در ۱۳۵۳هـ.ش. از آن عکس انداخته‌اند (هلوینگ و رحیمی‌پور، ۱۳۹۵: ۴۰).

Fig. 30: The larger piece of the relief that the Germans photographed in 1974 (Helwing & Rahimipour, 2015: 40).



تصویر ۳۱: قطعهٔ دُم شیر و آقای رحمت ایمانی در محوطهٔ موزهٔ کارخانه سیمان ری در دی ۱۴۰۱هـ.ش. (نگارنده، ۱۴۰۱).

Fig. 31: lion's tail piece of the relief in the Ray Cement Factory Museum in 2022 (Author, 2022).

نتیجه‌گیری

طی این پژوهش به کمک متون و تصاویر تاریخی، موقعیت سنگ‌نگارهٔ فتحعلی‌شاه بر بدنهٔ جنوبی کوه سرسره مشخص شد؛ هم‌چنین بازخوانی اشعار کتیبه انجام شد که نشان‌داد محتوای شعر کتیبه در مدح و تمجید تمثال فتحعلی‌شاه قاجار است. طبق بیت آخر و ماده‌تاریخ شعر کتیبه، این سنگ‌نگاره در سال ۱۲۴۶هـ.ق. ساخته شده است. بازخوانی اشعار روشن کرد در اجرای آن تغییراتی در شعر رخ‌داده و اصل شعر شاعر اجرا نشده است؛ هم‌چنین مشخص شد طراح این سنگ‌نگاره، «عبدالله‌خان معمار» و حجّار آن «محمدقاسم‌خان حجّارباشی» است. ازسوی دیگر، تصاویر متعدد مشخص کرد این سنگ‌نگاره از ابتدا رنگ نداشته و طی مرمت ازسوی کارخانهٔ سیمان در سال ۱۳۲۸هـ.ش. رنگ‌آمیزی شده است. سنگ‌نگارهٔ فتحعلی‌شاه که خود با محو کردن نقش باستانی پیشین نقر شده بود، سرانجام زمانی بین سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۵هـ.ش. در اثر انفجارهای کارخانه سیمان ری تخریب شد و قطعات آن به پای کوه سرسره سقوط کرد. قطعهٔ بزرگ این سنگ‌نگاره تا سال‌ها پای کوه بود، اما از سرنوشت آن اطلاعی در دست نیست. قطعهٔ کوچک‌تر که شامل دُم شیر و کتیبه‌های اطرافش است بعدها

توسط یکی از تکنسین‌های کارخانهٔ سیمان ری به آنجا منتقل و اکنون در سال ۱۴۰۳هـ.ش. در محوطهٔ موزهٔ کارخانهٔ سیمان ری نگه‌داری می‌شود.

سپاسگزاری

در پایان نویسنده برخود لازم می‌داند که از داوران نشریه برای بهبود و رونق بخشیدن به متن مقاله قدردانی نماید.

تضاد منافع

نویسنده ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارد.

پی‌نوشت

۱. در پژوهش‌های پیشین برای این کوه هر دو اسم «طبرک (تبرک)» و «سرسره» ذکر شده است.
2. Jules Laurens
3. Sir William Ouseley
۴. منظور شکاف طبیعی کوه است، نه شکافی که بعدها توسط کارخانه سیمان در وسط کوه ایجاد می‌شود.
5. James Justinian Morier
6. William Price
7. Sir Gore Ouseley
۸. این عکس در آلبومی از «سوروگین‌خان» هم موجود است و عکاس آن‌را سوروگین نوشته‌اند؛ در صورتی‌که ظاهر امر نشان می‌دهد، عکاس آن «عبدالله‌خان قاجار» است و به‌طریقی این عکس چاپ شده و وارد آلبوم سوروگین‌خان هم شده است.
9. AGA van Eelde
10. Frederick G. Clapp
11. Roger Viollet
۱۲. تعداد دیگری عکس از این عکاس در همین سال از شهرری گرفته شده است.
۱۳. توجه به این نکته از آن‌رو اهمیت دارد که برخی پژوهشگران به تصور آن‌که سنگ‌نگاره از ابتدا توسط سازندگان اصلی‌اش رنگ‌آمیزی‌شده، این نقش را تحلیل کرده‌اند (ن. ک. به: میرزایی‌مهر، ۱۳۹۴: ۴۵).
۱۴. در تاریخ در ۱۲ دی ۱۴۰۱.
۱۵. «نخجوانی» این کلمه را «فرح را» نوشته، نه «فرح زا» و ما نیز عین همان را تکرار کرده‌ایم.
۱۶. علامت همزه در کتیبه وجود ندارد.
۱۷. واضح است که علامت سؤال توسط نگارنده اضافه شده و در متن کتیبه نگاشته نشده است.
۱۸. چندکلمه ناخوانا ماند.
۱۹. علت عدم تخریب قسمت‌های غربی کوه سرسره وجود خانه‌های نزدیک آن بوده که در صورت انفجار آسیب می‌دیدند.
۲۰. مصاحبهٔ نویسنده با آقای «رحمت ایمانی» در تاریخ ۲ آذر ۱۴۰۱هـ.ش.

کتابنامه

- ابریشمی، فرشاد، (۱۳۹۲). گذری بر طهران قدیم. عکاس: غلامحسین ملک‌عراقی، تهران: خانهٔ تاریخ و تصویر ابریشمی.
- اورسل، ارنست، (۱۳۸۲). «سفرنامهٔ قفقاز و ایران». ترجمهٔ علی‌اصغر سیدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- جکسن، آبراهام؛ ویلیامز، والنتاین، (۱۳۸۷). سفرنامهٔ جکسن: ایران در گذشته و حال. ترجمهٔ منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- درودیان، سیاوش، (۱۳۹۴). «پژوهشی دربارهٔ نقش‌برجستهٔ ساسانی شهرری». اثر. ۳۶ (۷۱): ۶۶-۵۳. https://journal.richt.ir/athar/article-1-494-fa.pdf
- صفی‌نژاد، جواد، (۱۳۹۵). اماکن تاریخی ری. ویرایش: حسین پورشریف و محمدهادی خالقی، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- فریزر، جیمز بیلی، (۱۳۶۴). سفرنامهٔ فریزر. ترجمهٔ منوچهر امیری، تهران: توس.

- فلانـدن، اوژن ناپلئـون، (۱۳۵۶). سـفرنامهٔ اوژن فلانـدن بـه ایـران. ترجمـهٔ حسـین نورصادقـی، تهـران: اشـراقی.
- کـرزن، جـرج ناتانیـل، (۱۳۷۳). ایـران و قضیـهٔ ایـران. ترجمـهٔ غلامعلـی وحیـد مازندرانـی، ج ۱. تهـران: انتشـارات علمـی و فرهنگـی.
- کریمان، حسین، (۱۳۴۵). ری باستان. ج ۱. تهران: انجمن آثار ملی.
- کـورف، فیـودور، (۱۳۷۲). سـفرنامهٔ بـارون فیـودور کـورف. ترجمـهٔ اسکندر ذبیحیـان، تهـران: فکـر روز.
- مصطفـوی، سید محمدتقی، (۱۳۳۲). «سرسرهٔ فتحعلی‌شاه و آثـار تاریخـی دیگـر مجـاور کارخانـهٔ سیمان شـهرری». اطلاعـات ماهانـه، ۷۲: ۱۱-۱۰.
- مصطفـوی، سـید محمدتقـی، (۱۳۷۵). آثـار تاریخـی طهـران: اماکـن متبرکـه. ویرایـش: میرهاشـم محـدث، ج ۱. تهـران: انجمـن آثـار و مفاخـر فرهنگـی. چـاپ دوم.
- موثـق، بهـار، (۱۳۹۷). نـگاری ز دارا: (سـنگ‌نگاره‌های فتحعلی‌شـاه قاجـار). تهـران: پژوهشـگاه میـراث فرهنگـی و گردشـگری.
- موریه، جیمز، (۱۳۸۶). سفرنامهٔ جیمز موریه. ترجمهٔ ابوالقاسم سری، ج ۲. تهران: توس.
- میرزایی‌مهر، علی‌اصغر، (۱۳۹۴). عبدالله‌خان. ویرایش: خشایار فهیمی، تهران: پیکره.
- نخجوانی، حسین، (۱۳۴۳). مواد التواریخ. تهران: کتابفروشی ادبیه.
- هلوینـگ، باربـارا؛ و رحیمی‌پـور، پاتریسـیا، (۱۳۹۵). تهـران ۵۰؛ تاریخچـهٔ نیـم قـرن حضـور باستان‌شناسـان آلمانـی در ایـران. ترجمـهٔ حمیـد فهیمـی، تهـران: مـوزهٔ ملـی ایـران.
- آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان، آلبوم شمارهٔ ۱۶۳.
- ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۳۶
- ساکما، ۴۹۵۱۲۱۶
- سـازمان نقشـه‌برداری ایـران، عکـس هوایـی شـهرری در سـال ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ش.، نقشـهٔ WGS_1984_ UTM_ Zone-39N

- _____. (1960). *Encyclopedia of world art.* Vol. 11. London: McGraw -Hill.
- Abrishami, F., (2012). *Passage on old Tehran*. Photographed by: Gholamhossein Malek-Iraqi, Tehran: Abrishami's house of history and image. (in Persian)
- Curzon, G. N., (1994). *Persia and the Persian question.* Translated by: Gholamali Vahid Mazandarani, vol. 1, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Doroodian, S., (2016). "A study about the Sasanian rock relief of Rey". *Athar*, 36(71): 53-66. https://journal.richt.ir/athar/article-1-494-fa.pdf (in Persian)
- Flandin, E. N., (1977). *Voyage en perse.* Translated by: Hossein Nursadeghi, Tehran: Ishraghi. (in Persian)
- Fraser, J. B., (1985). *A Winter's journey from Constantinople to Tehran.* Translated by: Manouchehr Amiri, Tehran: Tus. (in Persian)
- Golestan Palace album house, album number 163.
- Helwing, B. & Rahimipour, P., (2015). Tehran 50: *Ein halbes Jahrhundert deutsche Archäologen in Iran.* Translated by: Hamid Fahimi, Tehran: National Museum of Iran. (in Persian)
- Jackson, A. V. W., (2017). *Persia, past and present.* Translated by: Manouchehr

Amiri and Fereydoun Badrei, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)

- Kariman, H., (1966). *Ancient Rey.* vol. 1, Tehran: National Art Association. (in Persian)

- Ker Porter, R., (1821). *Travels In Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia.* Vol. 1. London: retrieved from: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151332/page/n381/mode/2up

- Korf, F. F., (1993). *Travelogue of Baron Fedor Korf.* Translated by: Iskandar Zabihian, Tehran: Fekre Rooz. (in Persian)

- Luft, J. P. (2001). "The Qajar rock reliefs." *Iranian studies,* 34 (1/4): 31–49. https://www.jstor.org/stable/4311421

- Mirzaei-Mehr, A., (2014). *Abdullah Khan.* Edited by: Khashayar Fahimi, Tehran: Peikareh. (in Persian)

- Morier, J. J., (1818). *A second journey through Persia, Armenia, and Asia Minor*. London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown. https://archive.org/details/secondjourneythr00mori/page/n11/mode/2up

- Morier, J. J., (2007), *A second journey through Persia, Armenia, and Asia Minor.* Translated by: Abulqasem Seri, vol. 2, Tehran: Tus. (in Persian)

- Movathagh, B., (2017). *Negari ze Dara: (Reliefs of Fathali Shah Qajar)*. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. (in Persian)

- Mustafavi, S. M., (1953). "Fathali Shah's slide and other historical monuments adjacent to Rey cement factory". *Monthly information,* 72: 11-10. (in Persian)

- Mustafavi, S. M., (1996). *Historical monuments of Tehran: blessed places.* Edited by: Mirhashem Mohaddeth, vol. 1. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Treasures, second edition. (in Persian)

- Nakhjavani, H., (1964). *Chronograms*. Tehran: Adabieh bookstore. (in Persian)

- Ouseley, W., (1823). *Travels in various countries of the East, more particularly Persia.* Vol. 3. London: Rodwell and Martin. https://archive.org/details/bub_gb_S29BAAAAcAAJ/page/n197/mode/2up

- Orsolle, E., (2012). *Le Caucase et la Perse.* Translated by: Aliasghar Seyyedi, Tehran: Humanities and Cultural Studies Research Institute. (in Persian)

- Price, W., (1825). *Journal of the British Embassy to Persia, embellished with numerous views taken in India and Persia, also a dissertation upon the Antiquities of Persepolis.* Vol. 1. London: Kingsbury, Parbury and Allen. https://archive.org/details/dli.granth.93267/page/17/mode/2up

- Safinejad, J., (2015). *Historical places of Rey.* Edited by: Hossein Poursharif and Mohammadhadi Khaleghi, Qom: Darol-Hadith Scientific and Cultural Institute. (in Persian)

- Schmidt, E. F., (1940). *Flights Over Ancient Cities of Iran. Edited by John Albert Wilson And Thomas George Allen*. Chicago: University of Chicago Press. https://oi.uchicago.edu/flights-over-ancient-cities-iran

- https://www.lookandlearn.com/history-images/YR0462653/Bas-relief-of-Fatali-Shah-in-rock-Persia?t=1&q=fatali+shah
- https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agsphoto/id/21935/rec/6
- https://www.flickr.com/photos/kmolkara/51294355257/
- https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/ragues-shah-fath-ali-at-the-lion-hunting-qajar-low-relief-news-photo/56231491
- https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/shah-fath-ali-at-the-lion-hunting-qajar-low-relief-ragues-news-photo/56231483
- https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/shah-fath-ali-at-the-lion-hunting-qajar-low-relief-ragues-news-photo/56231482
- https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-906b-a3d9-e040-e00a18064a99